

FIGYELŐ

A KESERŰSÉG KÖNYVE

Füst Milán: *Teljes Napló I–II.*
Sajtó alá rendezte Szilágyi Judit, munkatársak:
Kardos Csilla, Szilágyi Zsófia, Visy Beatrix.
A jegyzeteket Petrányi Ilona készítette
Fekete Sas, 1999. 901, 887 oldal, 7900 Ft

„Ellenszenves vagyok magamnak már megint, – na-
gyon! – Én – én, – mindig és mindenben csak én...”
(1922: I/768.)

E bejegyzés Gombrowicz sokat idézett NAP-
LÓ-sorára rímelt – évtizedekkel Gombrowicz
előtt. Füst Milán NAPLÓ-ja először 1976-ban je-
lent meg könyv alakban, hatalmas, önkényes,
alig igazolható és nem dokumentált csonkí-
tásokkal. Már akkor is zavarba ejtette szépiro-
dalmi élményre várakozó olvasóját: sokan csal-
lódottan forgatták, úgy emlékszem, magam is.
A mostani TELJES NAPLÓ még nagyobb zavart
kelthet (nagyon kevés számú) olvasójában. A
csalódás szó most azonban téves, pontatlan,
sőt hamis volna magyarázatul. Szörnyeteg-
szöveg, szörnyeteg lelki élet dokumentuma tár-
rul elénk: ebben „csalódní” bután komikus dol-
log. Nagyon nehéz beszámolni róla, még ne-
hezebb jellemezni.

(Tébolyulásig...) „Olyan, mint a tükör, mely szét-
törik. Az már nem tükör – s viszont minden da-
rabkája külön tükör.” (II/692.: Bevezető szavak
a tervezett 1930-as kiadáshoz.) – Tükörcse-
repek, melyek sokszorozzák a tükröt? – izgal-
mas, olvasásra ingerlő ajánlás. E tükörcse-
pek hegygyé magasodnak. Terjedelméről csak
annyit, hogy két sűrűn nyomtatott, majd 900
oldalas nagyalakú könyvnek csak a Függe-
léke, mely a NAPLÓ többfajta, kiadásra szánt
és részben előkészített töredékét tartalmazza,
csak ez: vaskosabb, terjedelmesebb szöveg,
mint egy átlagos kisregény vagy más íróknak
szokásos terjedelmű naplója.

Parázsló és árnyékos, vicsorító és siránkozó,
jajongó és fölényes, kisszerű és prófétai, szar-
rágó és óriás arányú, csillapíthatatlanul őrtjön-

gő és unalmas, fröcsögő és Istennel perelő,
sárban fetrengő öngyalázó és komikusan hi-
valkodó, szikrázó és senyedően füstös, pá-
colódó, nyirkos és duzzasztott... lép izzadta
bolygó tűz, a sötétség éles villanása... – Magam
próbálkozom e tán keresett paradoxonokkal
jellemezni a szöveget, de talán Füst Milán egy-
szerű megjegyzése a szíven ütőbb: „Nem jó ezt
a könyvet olvasni” – jegyzi fel már a második
évben (1916: I/207.). „Panaszkönyv” – ha nem
lenne napi gondokra, vásárlási praktikumra
lefoglalva ez a szó, most lehetne használni sú-
lyosabb tartalommal – ő is így gondolta, ami-
kor 1936-ban kezdett egyik füzet címlapjára
írta (II/416.). Ha valaki az olvasására szánja el
magát, nem az író neve miatt fog senyedő pa-
rázsban és füstben pácolódva élni, míg a hosz-
szú olvasás tart. Méltányos olvasása úgy volna
igazán elképzelhető, hogy magunk is harminc-
egy éven át olvassuk, lehetőleg éjjel, amikor a
lejegyzője írta. Egy pszichoanalitikus orvostól,
aki betegét akár életfogytig is analizálja (Freud
dogmája szerint *kötelezően* nagyon drága pénz-
ért) el is várnám ezt: olvassa, olvassa tébolyu-
lásig – magam nem vagyok lélekorvos. Ezért
csupán két és fél éven át olvastam, más mun-
káimat félretéve vagy soha el nem végezve.

A tengeri éjszakán át vezetett NAPLÓ kli-
nikai beteg kérdőközlése lehetne, vagy
tán az is? Olykor így látom, olykor nekem (meg
minden olvasónak) szóló szövegnek. Széthull
éles kis szilánkokra, törmelékei sebzik az olva-
só ízlését, unalmasan duzzadó panasz-tenger,
panasz-holtág, hullámai szennyesen nyaldos-
sák az olvasót (írójának is kedvenc minősítő
metaforája a szenny)... olvasása közben lassan-
ként egyetlen igazi kérdés marad: irodalmi
mű avagy pszichiáter kezébe való hatalmas
esettanulmány e szöveg. Forgách András, az
eddig egyetlen nagyszabású és igényes esz-
szétanulmány szerzője szerint „eldönthetetlen”,
mi is a NAPLÓ.¹ Többévi olvasás után magam
ugyanúgy látom, mint az első napokban: in-

¹ Forgách András: MILÁN A VILLAMOSON (FM: TELJES
NAPLÓ). – *Jelenkor*, 2001. július–augusztus.

kább kívül esik a megformált műalkotások körén, s mivel nem tudjuk igazán eldönteni, mi csoda, annál izgalmasabb. „Ilyen állat pedig nincs” – hogy pátosz helyett a régi vicchez folyamodjam. Mégis érdemes megvizsgálni. Füst Milán más művei is különösen alkalmasak pszichológusi olvasatra.²

„*A mulandóság könyve*” – a naplóíró így, e megjelöléssel szeretne volna kiadni válogatott fejezeteit. Osvát posztumusz kötetének volt hasonló címe (AZ ELÉGEDETLENSÉG KÖNYVE). Nem tudni, hogyan hatott volna akkor a nyersanyagból vett s alakított irodalmi mű. A mai olvasót azonban végtelen, kínzó keserűség szorítja a nyersanyag, a TELJES NAPLÓ olvastán. Keserűséget ad a hétezer oldal tömény, hol esdeklő, hol dühösen gyűlölködő fekete vigasztalansága, pardont nem ismerő világgyűlölete, élet- és emberundora. Itt igazán találó jelző sincs: ha valaki tizenhat éves kora óta vezet komor keserűség-naplóját, jegyzi végtelennek tetsző három évtizeden át monotonul dühszolozsmázó panaszos gyűlölködéseit – ez mintha sok lenne egy emberre kimérve. Sok, akár gondoljuk posztmarxistán, hogy a „társadalom” (a „kor”) mérte rá, akár vallásosan, hogy „Isten” akarta így – akár Freud nyomán: hogy ő maga mérte önmagára –, akkor is sok és elviselhetetlen. Írónak és olvasójának egyaránt.

Füst Milán azonban nem „valaki”... Komikus volna most irodalmi jelentőségét méltatni – de egész életművének és alakjának súlya teszi, hogy e panaszok könyve, a TELJES NAPLÓ elviselhetlensége mellett nagy olvasmány is – bár kevéssé, csak részben bír irodalmi, esztétikai értékkel. Hogy bár valóban „nem jó ezt a könyvet olvasni” – mégis élmény valamiképpen, fogcsikorgató, olykor taszító és ellenszenves: az esztétikum morzsái, cserepei, csírái, lehetősége felfedezendők ugyan, de nem ez adja lényegét, hanem a csillapíthatatlan életundor intenzitása, kínzó gyehennája. A naponta jegyzett és tovagörgetett életundor mégiscsak kíváncsiságot, érdeklődést ébreszt, végigkísérhető ezer oldalakon és hosszú évtizedeken át – de csak erős idegrendszerrel és olvasói akarat-

tal. Furcsa ajánlás, ha ajánlani akarnám. Talán mégis azzal ajánlom: ha nem tudnánk, hogy FM írta, akkor is súlyosan jelentős szöveggként ülné meg a lelkünk, szaggatná idegeinket, falná időnket.

(Monstrumok...) Páratlan könyv (nem esztétikai minőségében) – s mert páratlan, rokonait keresnénk. Az „*Én... Én... Én... Én*” idézet bármily kísértetiesen rimel Gombrowiczra, Füst szövegmonstruma épp valamifajta anti-Gombrowicz... és Gide híres NAPLÓ-jához szintén semmi köze. Paul Léautaud inkább, a magyarul ismeretlen nagy morálpesszimista? – Ha FM megszerkeszthette volna hatalmas anyagát, Léautaud könyvénel bizonyára művésziileg is értékesebb volna, sőt talán Gombrowicz-értékű, a HÁBI-SZÁDI-val rokon jelentős irodalmi mű lenne ez a TELJES NAPLÓ. – Lejegyzője azonban nem szerkesztette meg, bár évtizedekig, írása közben is ez volt a terve. Így most roppant súlyos és jelentős, egészében szerkesztetlen, nagy (hatalmas!) dokumentum, melynek csak részben, olykor, leginkább a mégis megszerkesztett helyeken van igazi irodalmi értéke. Ne is keressünk tovább Gide-től Gombrowiczig (Szabolcsi Miklós a két kötet rövid bevezetőjében még Szabó Dezső önéletíró gesztusához is hasonlíthatja – némi joggal: az ÉLETEIM dühöngő öntömjenezése valamiképp groteszk visszája Füst Milán dühöngő önbecsmérléseinek.) Az általam ismert magyar és világirodalomból egy másik, még nagyobb formátumú pesszimista, Széchenyi István NAPLÓ-jához áll a legközelebb. Annnyira szépirodalmi mű a Füsté is, mint az övé – s egyik NAPLÓ-t sem érdemes csupán szépirodalomként olvasni. Széchenyiében egy ország (NAPLÓ-jának főhőse) dől a majdnem pusztulásba, Füstében csak egy öngyötrésben utolérhetetlen lélek éli túl – hogy műveit megírhasssa – országa és barátai pusztulását. Hogy a TELJES NAPLÓ miért hatalmas, és miért nem csupán a terjedelem okán az – ennek magyarázatát szeretném megtalálni.

Szövegmonstrumba fulladunk, melynek aránytalanságai azonnal szembeszökőek. Az első évek nagyon bő anyagot adnak. 1915–16: másfél naplófüzetet foglal el e legbővebben jegyzetelt két év. 1917-ben rövidülnek: aforizmák, jegyzetek élénk sora. 1918 megint hosszú, és innen kezdve általában hosszúak a NAPLÓ-évek, de egészen 1939–40 tájáig (kivételesen 1919 késő nyara-ősze) – a külső események-

² A pécsi egyetem hallgatója, Szabó Tímea tudós dolgozata a *Thalassa* című szakfolyóiratban (FM ESZTÉTIKÁJA, SZABAD VERS ÉS PSZICHOANALÍZIS, 2000) még a TELJES NAPLÓ megjelenése előtt íródott. A szabad versek vizsgálatakor pszichológusi megközelítést használ, de az esztétikai problémák ismeretében.

kel ritkán foglalkoznak. A Tanácsköztársaság tavaszán alig ír a nagy eseményekről, valamennyivel többet, de nem sokat a BOLDOGTALANOK próbájáról, keveset s akkor is lekicsinylően időszakos barátnőjéről, az egyik szerepet játszó Kálmán Erzsiről. Osztályharc? Történelem? Kívül reked izgalmi körén, feljegyzi viszont egyik 1919. májusi sétáján: „*Párok a Margitszigeten: – Egy bozótból: – Ó, ó... mintha tüzes vasat nyomnál belém...*” (I/445.) Egy villanás – és bevallom, most olvasva is borzongatóbbnak, sőt fontosabbnak érzem, mint a kommiunt meg az ellenforradalmat, akasztani induló csizmás Lenin-fiúkat és bikacsökös nemzeti tiszt-úr-verőlegényeket – az úgynevezett „történelmet”. Lenin halálakor – s már az is meglepő, hogy ezt egyáltalán bejegyzí – nem a történelem-megerősztáló diktátorral, de rögtön az emberi létezt semmisségével, minden létezőnek és a világnak pusztulásával foglalkozik, megfetedkezve földön maradt tárgyáról. Másfél, két évtizeddel később hasonló távlatúak a Hitlerrel foglalkozó – ennél sokkal hosszabb – passzusai: szerencsére azok sem csak a másik történelem-megerősztáló diktátorról szólnak.

Gyakoriatk a töredékes, nehezen vagy alig megfjethető feljegyzések. Különösen a NAPLÓ első éveit vannak tele velük. Ezek természetesen legtöbbször alig érthetők, gyakran találgatnunk kell. Nem reggelijéről, a kávé állagáról és szemcsepeiről meg emésztéséről van szó, mint gyűlöletének egyik tárgya, Thomas Mann NAPLÓ-jában oly gyakran (ha mégis, akkor az ő foggyökérgyulladásá halált harangozó pokoli fájdalom, emberfeletti- és alatti szenvedések hajsztája – Thomas Mann-nál orvosi jelentés). Mann egy írófejedelem, egy újra megtestesült Goethe emésztési jegyzőkönyvét a királyok udvariasságával bocsátja alattvalói elé. Füstnél nem létezik fennköltlen semleges (fennköltiséget leplező, finoman tárgyilagos), fontoskodó munkajelentés az egészégről: ő pusztulásjelentéseket kiált, hisztérikus görcsben rándulva.

(Gyilkos lehetsz...) Füst Milánt fiatalon már a bűn, az élet magyarázhatatlan furcsaságai érdeklik, bármely köznapi emberben iszonyú szennyet vagy ritkábban titkos zsenit, mártír-szenvedőt lát, vagy a butaság magaslatán kukorékoló s dührohámára méltó klinikai példányt. A gyilkosságokról, bűnrejtélyekről tudósító

hírlapi cikkeket beragasztja füzetébe, fő nyersanyagának tekinti őket. Gyakran mintha izzó érdeklődése már őt magát is azzá alakítaná, gyilkossá lélektben, szándékban: mintha egy jövendő nagy bűnöző titkos feljegyzéseit búvárolnánk, a nyomozó izgalom lapoztatja velünk könyvvé vált füzeteit. Annál is inkább, mert a naplóíró a titkos bűn, az örökké lemoshatatlan szenny undorpecsétjét látja a szexualitásban is.

„1916. jan. 8. bűn 6 lány” –? (I/161.) Talán szexuális kaland emléke a „bűn”? Méghozzá hat lánnyal? – találgatom: csábítóan veszedelmes homály, bár talán hat lány bűnösnek vélt kispolgári vagy prostituált tetteivel szemlélként vagy csak hallomásból találkozott... mindegy is: egy másokkal is megeshetett s másoktól nyilván „kalandnak” minősített eseményt mélyre-magásra stilizál, „bűnné” avat – nemcsak itt: mindvégig erre lesz harapós figyelme.

Mintha csak a francia sorozatgyilkos, Landru e NAPLÓ kedvéért tevékenykedett volna oly sikeres buzgalommal. Füst Milánt egy ideig szinte Landru-mánia szállja meg, „*Két nagyszerű bűnügy! Az egyik Landrué Párisban. Ismerem ezt az alakot. Heinrich Alajos volt tanáromhoz lehet hasonlő*” – kezdi, s utána páratlan jellemzés következik, bravúros miniportré, még izgalmasabb kommentárral a cinikusan szerepjátszó bűnöző és a buták ellentétéről (1921: I/683–687.). A házasságszedelgő gyilkos fényképét beleragasztja a Füzetbe. A nőgyilkolás alig bevallható vágya s a borzongató tény, hogy áldozatai mind szerettek! „*Nagyszerű figura!*” – lelkezik. A másik két bűnügy a magyar televény szülőte, és sokkal inkább Füst-mű nyersanyagául kínálkozna, mint a kuriózumos Landru: egy „*kopott, foghíjas sántikáló, rosszkedvű 45 éves kovácslegény*”, akinek szeretője és kártatója lesz egy nála idősebb polgáraszony – akit azután megöl a pénzéért ez a fakó férfi. A naplóíró rögtönzi a történet képzelt fordulatait, s hallja az asszony és elzüllött lánya párbeszédeit. A BOLDOGTALANOK rokon témája.

A NAPLÓ-ba beleragasztva újsághírek, ismert a BOLDOGTALANOK újsághíre. – De később is, még a húszas években is gyűjti: „*Apa és leánya. Csütörtökön egy férfi és egy nő egymáshoz kötött holttestét fogták ki Dévény mellett a Dunából.*” Egy nyolcgyerekes kocsis viszonyt folytat törvénytelen húszéves lányával stb. – Ezek az újsághírek mind illenek a képzeletéhez, pompás témák számára, majdnem mind szokatlanul durva és bizarr bűnügy. Mind Füst Milán

írói érdeklődésének s nem csak idegrendszerének röntgenképe.

(FM, a gonosz) „*Gonosz képzelet*” – írja le egyszer, s valóban gonosz képzelet az övé –, már ha etikai és nem esztétikai szemszögből nézzük: „*Wedekindnek való borzalmasan pompás téma!*”, jegyzi fel ismerőseinek megessett cselédjéről, aki a kamasz fiútól született gyermekét gazdáinak, a kamasz szüleinek tudtával fojtja a WC-be. (1922: I/735.) Füst Milánban van valami próféta moralizáló hajlam, de tehetsége minduntalan eltereli, „elhajlítja” a moralizálás nélküli, éles rézkarcú, tisztán esztétikai igényű ábrázolás felé. Nagy belső vitákat folytat Tolsztoj moráljával: „*Ki prédikálja, mióta a világ áll, hogy az ember jó legyen? A hatalmasok talán?*” (I/740.) Megragadja egy vonatból látott kép: „*a holdfényben nyulak játszanak a lehajló réteken*” (a versforma teremti a képet vagy a kép a verset? – kérdezhetjük ezt olvasva). A nyulak azután kiszabadulva a látvány és a forma kettős bilincsből metaforává válnak, „problémává”: „*Nyulak! – szegények, ti, természet szegényei – menekülő, tehetetlen, félénk fajzat... Ha az elnyomott tehetne törvényt a világban... Kimondtátok, ugye, hogy ne öl – mintha bizony ez a parancsolat tovább adatnék a farkasoknak...*” (1922: I/741–742.) A fenti passzus részlet egy nagy horizontú, Tolsztojjal vitázó erkölcszavakból, melynek végére ezt a figyelemre méltó megjegyzést iktatja: „*Ezt, a második részt aforisztikusan, de dagadó crescendo formájában újjáépítem – így lapos!*” A NAPLÓ első napjától a világot morálisan szeretné megérteni, de tehetsége elsőrendűen ábrázoló és nem spekulatív tehetség – kínzó belső vágya viszont a világ, az ember etikai megértése és megítélése – egész életműve e kettősség küzdelmében épül, fő példa e küzdelemre nyilván a HÁBI-SZÁDI (a remekmű), sok félresikerült kisebb műve és töredéke meg arra példa, hogyan nem sikerült háttérbe szorítania erkölcsről vallott közhelyes gondolatát megeit. A nyulakról? Igen, talán közhelyize ellenére is megrendítő, de maradandóvá őnála csak vizualitásában válhat: „*a holdfényben nyulak játszanak a lehajló réteken*” – az első vázlata egy talán meg sem született versornak már eredeti és erős fényű – mert a lírikus jegyzi le s nem a morálfilozófus.

Az első világháborúból nagy erővel ragadja meg a pusztulás, az embererdő frontvizualitása, fél oldalon zsúfoltabb halál közeli jele-

nettőmeget vázol fel, mint egy tudósító vagy katonaoorvos. (1916: I/234.) Szökések, állatiaság stb. – 1917. nyár, Bosznia. Viszolyogva, erkölcsei vagy esztétikai fölényben érezzük, hiszen amíg ő évtizedekre megjegyzi a balkáni háború borzalmait (Goražde nevét érdekes itt olvasni nyaralási emlékként, békés tájként), mi már elfeledtük – hiszen tegnap történt, nem ma.

Háború sem kell ehhez az élményhez: „*Tanyán! Szórol-szóra egy napihír!*” – Borzalmas gyilkosság történt dec. 30-án a Kecskemét melletti Felsőszentkirályon. Egy Timon Demeter nevű orosz hadifogoly a család tudtával elveszi a parasztgazda egyik lányát, a család tudtával viszonyt folytat a másik két lánnyal is. Bátyjuk ezt rosszallja, mire az orosz felesége, valamint a másik két lány egy nap megfojtják bátyjukat, és „*melléje dobtak egy vasüllát és egy pár csirkét. A realitás fantasztikuma!*” (1921: I/602.) – (Ezekért a passzuszáró szavakért idéztem, bár a Timon Demeter név sem rossz, olyan, mintha ő kreálta volna, holott újságcikk-dokumentumból vétetett.)

Aki olvasta a NAPLÓ-t, s aki olvasni szeretné (bátor emberek), nem csodálkozik, hogy kedvelt gyilkossági eseteit magam is bőven ismerettem. Csonka lenne beszámolómm nélkülük – és hamis. A gyilkosság regény- vagy drámatémaként érdeklő, de a patológikus, alig magyarázható gyilkos indulatú rohamok azért, mert maga is szenved e tünetől. (II/331.) Fél, hogy gyilkos lesz: „*Iszonyú percek ezek. Beteg vagyok [...]* Az ütés most könnyen áll nálam... megtörténhetik, hogy ütök s iszonyodva fogom látni, hogy az illető vértől borítva, holtan esik össze...” Felszínes olvasásra s a NAPLÓ-t még kevésbé ismerve akár póznak is vélhetnénk – tudván, mennyire rabja volt pózainak –, de tévednénk: valóban a furcsa s így, önálló tünetként meg sem határozott betegség hatalmában szenved. Nem a biológikum érdeklí persze: kétségbeesetten panaszkolja a saját és a világ, emberek, növények – velük a szépség – biológiailag meghatározott romlását, felbomlását, pusztulását – de a lelki folyamatokat csodálja. Nem a „folyamatokat”: a tüneteket csodálja, és azonnal feljegyzi, töpreng rajtuk, de azon ámul, *ahogyan* megjelennek, a helyzetben, a látványon, a dialógus formáján (szavain, kifejezésein), a hangszínen vagy az ellesett pillanat képi formáján. Olykor megpróbálja a bizarr és logikátlan lelki tünetek gyökereit „feltárni”, azonban a fel-

tárás freudi módja, bár eleinte talán imponál neki, és közvetve merít belőle – egyre inkább ellenszenves számára. Közeli idegorvos barátja, Holló Gyula egyik nem érdekeltelen szereplője a szöveghegynek, de Holló is inkább kételeyeit osztja meg vele a freudi tanokról. Kételeyekre nem kell biztatniuk, másutt idézem sajátjait is. Füst Milán kutatná ugyan a psziché titkait – sőt, csak azt kutatná hajlamai szerint –, de megformált műveiben sohasem „tárja fel” a torzulás „okait” – a freudizmus és irodalom magyar irodalmi kapcsolattörténetében közvetlenül Kosztolányi mellett van a helye: egyikük sem „túrte”, hogy helyettük a freudizmus fedezze fel (sőt tán: teremtsen meg) hőseik, figurájuk mélységeit. ÉDES ANNA, A VÉRIS KÖLTŐ vagy a NEVETŐK és a STÖRR KAPITÁNY mégsem Freud, hanem az ő teremtményük!³

(Ferde gög...) Nem mentheti föl, nem szépítheti tehát biológiai meghatározottsággal – betegségudattal – rútt, ártó vágyait sem. Gyakran barátainak baját, romlását, balesetét, halálát kívánja. Egyszer bizonyos A. H. gonosz természetű kárörvendő hajlamáról ír, és gyanítjuk, a fiktív kezdőbetűk mögé önmagát rejtette. Nagyon ritkán, kivételképpen rejtőzik azonban – NAPLÓ-ja, mint a nagy hatású naplók és önéletrások, feltárulkozó, exhibicionista. Önostorozásban akar gögösen több lenni, mint más. Alulműhatatlan szennyességét hirdeti, nem tisztaságát. Ezért hát nem rejti soha Karinthy balesetét, romlását áhító elfojtott vágyairól sem az igazságot, A. H. = F. M. – Hivallgó póznak vélhetnénk; én mindenesetre nem vélem annak, de azt sem, amikor Kosztolányi halálakor: „*nagyon sírtam, nagyon sírtam*”, és a bejegyzés folytatását sem: „*vajjon érdemes volt-e akkora erőfeszítést tenned azért, hogy tessél nekik, hogy a Gömbös Gyula népszerűségének tizenhatodik rangfokozatát elérjed lihegve... mert lihegtél!*” (1936: II/420.) Hasonlóan Karinthy halálakor – már elhaldogáltak egymástól, már nem barátok: „*K. F. meghalt. Meg vagyok dermedve. Ez jobban fáj, mint Osvát, mint Dezső, mint akárki,*

nem is hittem volna.” (1936: II/470.) – Három év sem telik el, de már három nappal később lejegyezhetné volna: „*Írni tud, de a világon semmi tehetsége nincs.*” (1939: II/494.) Sajátos, mondanánk – habár itt Karinthynek (akinek alakja ott villózik az ESTI KORNÉL lapjain, és talán a NEVETŐK hőseit is árnyalhatta) nem személyét, de írói tehetségét mondja semmink. Csakhogy becsmérli majd s visszataszítóan mondja az embert is, idézzük majd máshol. Legrégebbi és legirigyeltőbb barátai halálakor azért érdemes hosszan szembesíteni egymással a hol patológiusan dühös, hol lamentálóan ijedt gyűlölködést a könnyekkel, mert itt – mint műveiben is – vad és pardon nélküli harcra kel benne az esztétikai és a morális lény. Hadd idézzek egy bizarrságában mindez talán megvilágító kis záradékfélélt: a Füst–Kosztolányi–Karinthy-esztétika (és írói gyakorlat) groteszk erejének és a leplezett megrendülésnek kettős dokumentumát: „*Ma délelőtt arra gondoltam, hogy elmegyek Karinthyhoz, s azt mondom neki: – Lippwechsel Amália. – Csak ezt az egy szót. De aztán eszembe jutott, hogy meghalt.*” (1939: II/495.)

(„Ebéd a hullaházban”...) Maupassant-novella címe lehetne, vagy századfordulós naturalista/szecessziós író témája, akár Gozdsu Eleké, akár a fiatal Nagy Lajosé, még inkább Csáth Gézáé. FM gyakori rémálmai másnapján az Üllői úti morgue mellett ebédel, és hullaházi lakomán érzi magát, álomképei nappal is kínozzák (1917: I/252.). Incesztus a halott mamával, vérivás és hullacsontok állati lerágása többszörösen visszatérő álmokban. Álmából rémülten ébred: belépve egy szobába önmaga fogadja egy íróasztal mögött. Ha jól sejtem, Freud tanácsára az analitikusok ilyen álmokkal birkózó beteget nem fogadhattak – analízisüket meg kellett tagadniuk. Vissza a NAPLÓ esztétikumához: álmok megírása nagy tehetségeken is kifogott már. A TELJES NAPLÓ hatalmas kincsháza lehetne az álmokutató pszichiátereknek (áhítom, hogy feldolgozzák). Krúdy színpadra tudott küldeni egy emberré-regényfigurává testesült Álmot is, szereplővé lett hasonmást, rezonórt... mindkettőt? Jellemző azonban, hogy Szép Ernővel, Krúdyval ellentétben FM *műveiben* kicsiny a direkt álmok súlya és szerepe. A NAPLÓ-ban viszont fenyegetően komorlanak élénk, bátornak véljük lejegyzőjüket. Nem a szecessziós regények szégyényesen is

³ Harmat Pál remélhetően foglalkozik majd könyvének (PSZICHOANALÍZIS A MAGYAR IRODALOMBAN) új kiadásában Szép Ernő SZEGÉNY, GRÓFNÉVAL ÁLMODOTT... című álom-kisregényével és Füst Milán TELJES NAPLÓ-jával. Is az irodalomtörténet nemigen mélyült el e kapcsolat elemzésében, szinte csak Kosztolányi életművét vizsgálja e szempontból.

vonzó díszletezésű vagy romantikusan menekülő álmái. Bár az utóbbiakra is van példa a hatalmas gyűjteményben: „Házasság-álmom” (1920: I/587–588.). „Csodálatos álmom” – jegyzi be, de nem a lélekbúvár álmélkodik, hanem a költő. (Több ilyen is van, majdnem mindig keleties témákkal és látványvilággal – mintha a sokkal későbbi HÁBI-SZÁDI könyve előlegeződne az Álom-Ezeregyéjszakával.) Osvát Ernőnek, mesterének elmeséli, hogy mit szól az álmom „*fekete hercegnőjének*” házasságra hívó megelevenüléséhez (bár későbbi feleségére az álmöhölgy külsőleg alig hasonlít, de kiléte nyilvánvaló). Gyakorlati, élettanácsot kér, de inkább az álmom költői szépségével foglalkozik, ezért írja fel aláhúzva: „*regénytéma!*”

Szörnyálmái azonban, bár a rútnak, a réműletesnek is van esztétikája, sohasem széptani, mindig etikai élményt adtak, ilyen gondolatokra készítették. Halál és szexualitás a TELJES NAPLÓ két, majdnem kizárólagos témája, szinte lehetetlen tehát alcím alá csoportosítani a szövegtenger idevágó passzusait. Mégis – időrendben? Vélt fontossági rendben? Kezdjük a sekélyesebbekkel.

„*Az onánianak sok rendkívül előkelő tulajdonsága van, az kétségtelen: így, zárt és magános cselekmény – nincs meg az együttes szegyenkezés átka, sem az esetleges komikumé – a fantázia szolgálja: fantáziátlan ember tehát alig lehet onanista stb.*” (I/330.) De hét oldallal később: „*Az onánia nagy és végzetes betegség.*” Majd: „*Mily természetes dolog az onánia!*” (I/589.) 1920 júniusa körül elmélkedik erről, mellékesen Trianonkor, mely eseményről nem is jegyez fel semmit. Ennek egyébként különös, speciális jelentősége nincs: más történelmi fordulatról sem szokott írni – a közvetlen politikai-történelmi tárgyú bejegyzések ritkák, tehát ez a hiány sem hat különös kérdőjellel. Épp e hetekben (2001 őszén) jelent meg a Fekete Sas Kiadónál FM SZEXUÁL-LÉLEKTANI ELMÉLKEDÉSEK című kis könyvének új kiadása. Abban nagy fejezetek szólnak az onániáról – a legkonzervatívabb „tisza férfiuság” jegyében. E passzusok, miként az egész kis könyv, méltatlanok szerzőjükhöz, és mindenképp ez a mű a leggyengébb munkája, diletáns nyárspolgári fecsegés – arra azonban fel-tűnő színvonaltalanságával rávilágít, micsoda hatalmas komplexusa és elfojtása volt – hogy nyersen, direktan szólva róla, még hatalmas tehetsége sem tudta művészeté, esszévé, gondolati művé szublimálni.

(Az érzelmek ambivalenciája) Ez a pokol másik bugyra. „*Kit szerettek én?*” – teszi fel a kínzó kérdést. (1918: I/345.) Legjobb barátjáról hamar megállapítja: „*P[eterdi] I[stván] undok és talajtalan ember.*” Ismert íróbarátaival ennélfelől azért szigorúbb. Nagy Lajosban azt utálja, hogy mosónő édesanyja tartja el, s hogy késő éjjel még egy „komplett vacsorát” szokott rendelni. Anyjával való ambivalens kapcsolata hasonló a Nagy Lajoséhoz, melyet egészen kiváló élelátással ír le. (1915: I/146.) Íróársak? „*Jóleső ingerült haragot, sértődöttséget érzek irántuk, s azt a reménységet, hogy valaha még »elégtelt« fogok venni.*” Ezt harmincévesen, az első csúcsban, a BOLDOGTALANOK és a NEVETŐK sikere, Osvát elismerése idején jegyzi le. Akit nem vagy alig ismer személyesen, annak értékét hajlamosabb elfogadni. „*Filoména – csodálatos regény. Ez a fiatal nő mindent tud, amit mások egy életen át tanulnak!*”, írja Kosáryné Réz Lola regényéről. (1920: I/554.) Ha nagyon közeli barátja, akkor óráról órára hullámzik érzése a bámuló csodálat és a viszolygás között. Karinthyról például megtudjuk, hogy üres és felszínes újságíró. Nem sokkal később: „*Karinty: – mégiscsak genialis ember, – a genie fajtából. Nagy nyelvtelenség, nagy kifejezőképesség.*” (1919. június: I/451.)

Szeretettel mindig tud szólni a nála fiatalabban meghalt baráti nőkről (Judik Etel [Boga], Révész Erzs). Túlhabzó, sértett gyűlölettel soha nem szól szeretőiről sem, sőt nem sok „intim” dolgot közöl róluk – vagy közönyösek számára, vagy itt megint a szegyenkezés motívuma jelentkezhet, a vallomáskényszerrel is erősebb elfojtás. Legnagyobb szerelméről, Jaulusz Erzsébetéről, levélváltásukról önálló könyvet olvashattunk (szintén a Fekete Sas Kiadó jóvoltából), erre most nem térhetünk ki: ott persze vadul hullámzik szerelem és gyűlölet. S a fiatalkori barátok? Horváth Henrikről sok jót ír, sőt szokatlanul 1930 júniusában (II/295.): „*Szegény jó, kedves Horváth Henrik járt itt. Nagyon kétségbe volt esve. Válam nagy baj lehet vele!*” – Később, a hiábavaló nagy munkák sikertelensége idején már csak a tiszta gyűlölet fénylik uralkodva. Legtöbb fiatalkori barátjától „elszakad” – jegyzi fel. A szó eufemizmus: nem csak elszakad, kezdi utálni őket. Némelyiket már akkor sem kedveli, amikor barátoknak. Horváth Henriket is gyűlöli, mert Berlinben kiderül, hogy rosszul fordította le a IV. HENRIK-et, pedig ő ezért nagy összeget fizetett neki. S a többiek: Peterdi István, Turcsányi,

Fazekasné Kernách Ilona... – mindet megve-
tessel sújtja naplóírás közben.

(A Karinthy-barátság története) Ez nagyobb
figyelmet érdemel, e kapcsolat elhidegülésraj-
za példaértékű. Nagy ok a barátság felmondá-
sára Karinthy *Nyugat*-beli levele lett (a BOLDOG-
TALANOK bemutatója után), melyre FM magán-
levélben válaszol – e levelet a Nap Kiadó kivá-
ló és pótolhatatlan forrásként is használható,
Kis-Pintér szerkesztette, SZELLEMEK UTCÁJA című
Füst-antológiájából is ismerhetjük. – Nagy ta-
nulságú levélváltás: a dühöngő, sértett, tra-
gikomikus gyűlöletlevesben pácolódó Füst Mi-
lánnak mintegy varázsütésre mindig igaza van,
amikor saját műveinek elképesztő meg nem
értéséről beszél – itt Karinthy valóban feltű-
nően színvonalatlan mellébeszélést közölt –,
s ugyanígy igaza van a szintén a Nap Kiadó an-
tológiájában található Fülep Lajos–FM levél-
váltásában is A FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-ről.

Csak ez a kulcsa csillapíthatatlan, sértődött
haragjának, a sikertelensége? Nyilván nem:
*„Újságíró bál: – Karinthyban egyre kevesebb marad
meg olyan, amely régi énjére emlékeztetné... Valami
kielégíthető vonás van az arcán, tehát közepesség...
Kielégíthető s amellelt eltelt vonás. – Kosztolányit
mily alázatos tisztelettel üdvözlök az emberek, mely
meghajlással, ahogy nagyságokat szokás.”* (I/900.)
A börtönben levő Dérynek 1938-ban így írt
Karinthyról: *„Úgy látszik, szerettem. S ez bosszant.
Mert minék szerettem valakit, aki nem is tudott sze-
retni? Erre felelj. – Az ördög tudja, miért szerettem
annyira, mikor utáltam. Utáltam őt tiszta szíveimből
– ahogy a költő megjegyezte. Jólakott gyerek volt, s
ezenkívül kővedkedvelő. Tudod, mi az a kőved?”*
(Déry az ÍTÉLET NINCS lapjain közölte.)

Ifjúkori barátok, még, a legelső? Márton-
ffy Márton és Máriusz – korai barátságai, sze-
retete és a barátság múlása haloványodó érzel-
mi emlék. Későbbi „híres emberek” is akadtak
iskolatársai között, így a világhírű karmester,
Reiner Frigyes sohasem volt barátja, csak osz-
tálytársa, de nem szűnő, dagadó irigység bánt-
ja már a tízes években vele kapcsolatban, s ez
szinte eltart élete végéig. – Nagy Lajos jellem-
zését már említettem (I/146.). Nagy Zoltán
Debrecenben él, róla semmi rosszat sem ír, ve-
le nem vész össze. Kivételes barátság: tévesen
tulajdonítanánk annak, hogy a távolság miatt
jóval ritkábban találkoztak, s hogy Nagy Zol-
tánnak semmilyen féltékenységet kiváltó kö-
zönségsikere nem volt? Füst Milán – újabb kel-

lemetlen tulajdonság – nemcsak féltékeny a si-
keresekre vagy annak vélt kollégákra, hanem
irigy is – nézzük, kifélékre? Elképesztő – de
Horthy, megint máskor Lloyd George (!) sike-
res magabiztosságát hasonlítgatja a saját bi-
zonytalanságához (II/432.).

Idősödve mindenkiről megvetéssel ír, kivé-
ve Babits fiatalkori és Móricz műveit (bár csak
a műveket méltatja, a személyeket ostobának
tartja).

De hogy ne csak a patológikus vonásait lás-
suk: feleségről remegve, csak a dicsérő hódol-
lat és féltés hangján szól, bár beszámol ordító,
dührohamos veszekedésről, s nyilvánvaló,
hogy nem szerelem, hanem hála fűzte az
őt anyagilag és érzelmileg is szinte megmen-
tő egykori tanítványához. A NAPLÓ szokatlanul
megrendült sorai illetik a fiatalkori költőbar-
rát, Havas Gyula halálát, van tehát kivétel, de
akkor is arra gyanakszunk, hogy szándékolt fi-
gyelemmel ellenpontoz, és javítja a riasztó sze-
retet-gyűlölet arányt. Nem biztos: nagy és si-
keres küzdelem a NAPLÓ a hamisság, a szerep-
játszás, az önszépítés, öncsalás ellen. Karin-
thyt „utálja”, meg véglegesen elhidegültek, de
a rövid bejegyzés halálakor életre-halálra szó-
lóan megrendült. (Szerepjátszáson természe-
tesen nem egyetlen, életévé-lényévé vált szerep-
pét értjük: a jeremiadás-jajgató morálfilozófus-
sét: az „ő maga”, és nem a hamis szerep – az
az életévé szervült szerep, de a hajlama kíván-
ta, s csak ezt az egyet tudta eljátszani – más,
nemesebb vagy tragikusabb szóval kell illetni,
nem a profán „szereppl.”)

*„Bélbaj... Fejbőrfájás... viszketőség... fáradsá-
gok... kiütés... nagy kézfájás, nagy fájdalom érze-
kenység az egész testben... aranyér... Mintha anginá-
ra lennék elkészülve: balhar-fájdalmak... Szédülé-
sek elalvás előtt... derékmerevedések izgalmak után...
rövid alvás... öreges hurut... a körmeim szárazak –
öregnek érzem magam... – Néha megragad valami
torkomnál fogva, mintha fojtogatni akarna... Talán
még egy év: úgy érzem.”* (I/888.) – 1923-ban jegy-
zi le e sorokat, még negyvennégy évig fog élni.
Itt is bizonytalanság fog el, mint gyakran az írói
fogyatékoságait panaszló bekezdéseknél: nem
valami ravasz paródiával csapja be képzelt ol-
vasóját? S mégsem: életszerepe lett a panaszlás,
nem pózolt. Póz és szerep: kétfajta minőség.

(Incesztuózus hústömeg) Meghökkenítő, mi-
lyen nyárspolgári vagy angolkissasszonyos ér-
telemben használja a „tisztaság” fogalmát.

1918. jún. 1.: „*Fél évig tisztán akarok élni!*” Másodszor írja le aláhúzva, felkiáltójellel. Nem sokkal később: „*Ma legyen a döntő forduló – 3 évig tisztán élni!*” (Harmincévesen jegyzi fel! – I/357., 360.) Kamasz fiúhoz illő fogadkozás. „*Elég sok piszkot vittem végbe*” – írja másutt. Mások hasonló élményeitől vagy titkaitól hol viszolyog, hol roppantul érdeklí. A szexualitásnak általában van valami gonoszul vegetatív oldala, ez állandóan kísérti: „*Vérzésekről, elhajtásról, méhgyulladásról, fehérfolyásról, impotenciáról, terhességről, közönségről, szoptatásról, stb. hallhattál órákon át.*” (I/365.)

„*Egy összevissza gabalyodott incesztuózus hústömög az egész család*” – bonyolult családi regénytémának alkalmas története: ismerősök a modelljei (I/427.) – ehhez hasonló 1922-ből egy másik, fiatal kórházi orvosról, bizonyos Aurélról, akinek „kokett” feleségét használja fel egy kerítő öregasszony mindenféle intrikára; öngyilkosság, válás, boldogtalanság, bonyodalom. Ennek anyagából s a NAPLÓ fiatalkori nő barátja, Révész Erzsébet korai halálából merítve mintát, írta egyik sikerületlennek ítélt, Osváltól keményen elmarasztalt regényét, mely sokáig kéziratban lappangott, s csak három éve jelent meg épp a Fekete Sas Kiadó gondozásában (A MESTER ÉN VAGYOK – EGY DOKTORKISSZONY FELJEGYZÉSEI).

„*Ó, szexualitás, közönsélesi téboly, termékenység mennyei zűrzavara!*” – kommentálja a kibogozhatatlanul zűrzavaros, kompromittálásokkal, hazugsággal, többszörös válással és tragédiákkal terhes silány történetet. Silány ugyanis morális szemszögből („*morális inszánia*” – miként másutt fogalmazza) –, viszont sziporkázóan értékes nem bírálói, de írói szemmel, nyersanyagként, talált tárgyként. *Homo ethicus versus homo aestheticus* – a sokat hivatkozott Kosztolányi–Babits-ellentét ügyében Füst egyértelműen Kosztolányi nézeteit vallja, és írói szemlélete is hasonló barátjához. A naplóíró, akinek saját és mások szexualitásáról e hatalmas panaszs- és dührohambolyamban csak fájdalmas, komor szava van, átkai és jeremiáái, az imént idézett szenny és incesztuózus hústömög morális fertőjét érezhető izgalommal jegyzi, témájának tekinti – „sikongva felvidul” (ez az én szavam: valamiképp ironizálom is, meg helyeslem is tetszését). Amikor a morál kiengedi szorító szigorából, s örönden, álmétkodni hagyja az emberek megválthatatlan, amorális és ítélet alá nem vonható színes világán.

(**Szeny és piszok**) I/383.: „*Erkölcstelenné lettem, aki már csak piszkosan tudok szeretni*” stb., megint és megint ez a szó és dallam. – Ostoba naivságokat képes lejegyezni a szexről: 203. o. – Nőmegvetése roppant színvonaltalan: „*Egy alsóbbrendű fajta, no.*” (II/276.)

Bizonytalanul küzd benne a nyárspolgári „hozott erkölcs” a saját, szabadabb felfogással. Egy „*tisztességes lányról*” van szó: „*Mi az, hogy tisztességes: s ki a züllött? S ki az, aki megtartja magát? Aki csak fantáziájában éli ki magát, az a tisztességes? (Ó, hogy nevetni fognak néhány száz év múlva Tolsztoj etikáján – s épp a freudi tanítások uralomrajutása folytán!) Hát nem volna sokkal nemesebb, ha nem osztanók fel a világot tisztességes és tisztességtelen lányokra, hanem tartanánk valamit a boldogságról is!*” – írja, de a NAPLÓ legtöbb helye – jobban mondva majd’ mindenütt, az egészen átvonul – át van itatva a legkispolgáribb „*züllött*”, „*elbukott*” ítéletekkel (gyakran használja, s nem ironikusan: komolyan), undorodik a „*nem tiszták*”-tól, önmaga szexuális kalandjait is piszkosnak mondja. A most idézett hely tanulságos és üdítő kivétel. (A csonka I. kiadás szövege, ott: II/158.) Putty Liát, a magyar–német színész-nő-sztárt, majd az indián, bennszülött lányok természetes, boldog, tabu nélküli életét állítja szembe egymással, irigyelve mindkét pólus lehetőségét.

Általában leggyengébb, méltatlanul lapos művéhez, a SZEXUÁL-LÉLEKTANI ELMÉLKEDÉSEKHEZ hasonló fejtegetések szaporodnak, csak itt mégis érdekesebbek, mert dühöngők és zaklattottak, ott áltudósi, hamis oktató hang keni be.

Újabb, kitalálhatatlan fordulat: a homoszexualitás rémképe tör rá 1921 őszén váratlanul, előzmény nélkül. „*Azt álmodtam, hogy nő vagyok és táncolok – De ezenkívül: meg kell állapítani, hogy a fantáziák egyre nyíltabbak... Már maga az, hogy bizonyos közelségekre egészen másként reagálok – s hogy amíg minden heteroszexuális közeledés közömbös... – különös, különös élet! – Fel sem tudom fogni... Sosem hittem volna, hogy ez lehetséges: – a villamos töltés megváltozott. [...] Nézzük, mi lesz velem? – Elviselni nehéz lenne még ezt is! Szörnyű!*” (I/674.) „*Mily, mily szerencsétlenség!*” – jegyzi fel néhány nap múlva. – Miután nincs folytatása, később nem szól róla, gondolom, a mazochizmus fűtötte hipochondria körébe tartozik, ugyanis betegségnek véli tévesen „felismert” tüneteit.

Nehezen értelmezhető életeseményre utalnak más bekezdések. „*Irgalmatlan nyomorú-*

ság: – ölelni valakit, akitől az ember undorodik. – *Életem szűgyene! Évek együttélése, mint mondják, testi-szellemi hasonlóságot hoz létre! Szörnyű!*” (I/712.) Ez 1922-es bejegyzés, homályosnak látszik, és épp ezért roppant érdekes. Első gondolatom, hogy anyjáról van szó megint, újabb és kifejtettebb szennyképzélgés, incesztuszvízió. Vagy volt évekig undort keltő szeretője? Egyre inkább az előbbi hipotézis a valószínűbb olvasás közben – míg aztán egyértelműen kiderül, hogy a második gyanúnk jogos: hat évig volt szeretője a (talán nála idősebb) lompos cselédje. I/728.: „*Mégis hat évig mellettem volt s vigyázott rám.*” (De sajátos anyapótlék-jellege van a bejegyzésnek.) „*A gyufa, melyet azzal hagyott rám, hogy takarékoskodjam véle, – elfogyott...*” – Ez az egész epizód figyelmet érdemel. Részint az eddig semmifajta életrajzban célzasként, utalásként sem említett tény miatt – bár némely művének némely epizódját talán motiválta –, részint az öngyötres, újabb büntudatnövelés miatt.

A szexuális vágy kielégítését narkotikumnak érzi és ítéli, s így bizarrul rettentő példát lát Csáth Géza sorsában: „*Az egyik vágy kielégítése a többinek narkotikum – Csáth Géza NAPLÓ-ját olvastam. Szegény! Belezuhan a szexualitás poklába s nem tudott belőle menekülni másképp, mint hogy narkózist keresett. S ez megölte.*” (1928: II/289.) Füst Milán a szexualitás fiatalkori poklából házassága után a szexualitásról való töprengés másfajta, de nem kevésbé gyöttrő poklába jutott, onnan viszont nem akart menekülni.

Kulcsfogalom és -szó természetesen a Büntudat. „*Egy botlás volt életemben (Barta) – s folyton nyomaszt. [...] átgondolom újra s a büntudat nyom.*” (I/384.) Előbb már írja, hogy 1915-ben nagy vétke volt, a NAPLÓ-ban hiába keressük vissza, nem derül ki: anyja halála aligha illik rá, egyébként is 1916-ban történt. „*Barta tikhár*” szerepel a szövegben, a jegyzetekben kérdőjellel: Barta Lajos (?). – Az életrajz kutatóját joggal foglalkoztathatja e felderíthetetlen, rekonstruálatlan titok vagy legalábbis „ügy”.

Mindez csak ízelítő kívánna lenni, miféle sokkal vadabb büntudat gyöttri anyja miatt – csillapíthatatlan konfliktusa anyjával a NAPLÓ egyik főmotívuma. Önállóan olvasva e részeket, még szembeszökőbb a párhuzam Nagy Lajos jellemzésével, még akkor is, ha FM trafikos anyja Platónt olvas, Nagy Lajosé félanal-fabéta mosónő.

(„*Anyám is volt...*”) Komplexusainak gyöttrő középpontjához érünk most már. Emberibb nyelven, nem a botcsinálta pszichiáterén: őt egyedül nevelő trafikos édesanyjához. „*Egy idegbeteg: Szeretném, ha anyám meghalna, hogy öngyilkos lehetnék – (az önzés és egocentrizmus netovábbja!).*” (I/334.) Fontos, kulcsmondatok, természetesen e képzelt idegbeteg ő maga, s fontos nem a bizarrság miatt, nem is a tévesen vagy fedésként hangsúlyozott önzésmotívum, hanem mazochizmusának és sadizmusának páratlan ötvözete miatt – s páratlan talán azért is, mert ezt ilyen világosan látja – nem is a tartalmát, hanem a formáját.

Sajátosan egybecseng Kosztolányi híres vallomása („*Életem legnagyobb élménye a magyar nyelv*”) a Füst Milánéval: „*Legfőbb eseményem az életemben, hogy anyám is volt.*” – Anyja halála után a legzaklatottabb oldalak következnek, melyek minden töredékességük és patológiába hajló jellegük ellenére a NAPLÓ-n belül önálló egységként olvashatók. (1916: I/158.) A nyers élmény, a gyors lejegyzés, majd a reflektált, évekkel később átgondolt, de tovább kínzó emlék ereje csak növekszik, semmiféle rálátás vagy távlat nem segít; a halál többszöri felidézésekor – haszon bármily profánul, ahogy látom – prózatechnikai módszerként is érdekes az előbbi és a későbbi távlatok egymás mellé vágása.

Az igazán rémületes és még bizalmas, nem publikálásra szánt NAPLÓ-szövegekben anyjával kapcsolatos szokatlan élmények már előbb is sorakoznak: incesztuszálmok. „*Azt álmodtam, hogy emberhúst ettem, mégpedig a szerveket, májat, lépét – s halott anyámét, tehát egy halott húsát.*” (I/323.) „*Iszonyú emlék: embervért inni! Irtózatós! Semmi ellenállás a világon, semmi fegyelem! – S ily undok életet folytatni!*” (I/386.) – Ez mintha a József Attila SZABAD ÖTLETEK-ben meglevő bűnfikció volna. Mi az alapja? Mi ez? – Mindkét álom 1918-ból, az egyik leghosszabb NAPLÓ-évből való. Nem álomemlék, hanem a napi valóságé a következő: „*Vén számad, úállalak, gyűlöllek – tüzes vassal égetnének – sírt lihegve, halkán mondta az idegenekre nézve: talán mást értenek alatta, nem tudják, hogy nekem mondd...*” (1915: I/140.) Még egy álom: „*[anyámat] egy kriptában verem.*” (I/151.) Fejezzük be talán ezzel a citátummal: „*Egy asszony, aki átkot hoz magával.*” (II/185.)

(„*Az »ő« én vagyok...*”) Önundor mindenkor és minden dallamon. I/309.: „*Silány! Silány! Ha úgy végiglapozok ezen a könyvön... még elvisel-*

hetetlenebb...” – 1921-ből: „Csodálom, hogy nem akad egy bátor és okos ember, aki egyszerűen leköpi – füttyölvén nagyságára, melyhez semmi köze... (Hiszen igaz: leköpték őt már éppen elégszer... Tudok róla, mert hiszen az az »ő« én vagyok...” (I/682.) – 1928-ban, negyvenévesen: „Rettentően undorodom magamtól! Alázatos rabszolga-lélek vagyok, mélyen hajló... Ha megbántanak, zavaromban az ösztön győz – s az ösztön bennem a rabszolga... Ha aztán feleszmélek, akkor gyűlölöm magam s határtalanul azt, aki megbántott... Aminthogy mindenkét gyűlölök, akivel alázatos viszonyba kerülök – márpedig úgyszólván összes kapcsolataim ilyenek.” (1922: I/758.) Majd 1930-ban (II/336.): „Egy áskálódó, elégedetlen, mindenkire haragvó, összeférhetetlen alak képe állt elém [...] S ezt most kell tanulnod? 43 éves vagy!”

Már-már valami középkori zárda jellemhibákat naiv-komolyan (de megtorlóan is) vevő közegében érzi magát az olvasó, ahol a hiúság komolyan veendő vétek.

„Szeret hazudni, hízelegni, magát eltartani, – szeret embereket kibeszélni, – ismeri azt, hogy mi a káröröm, a rosszakarat. – Ezenkívül: folytonos alázatosság, alárendeltség érzése mindenkivel szemben.” (I/712.)

Füst Milán 1928-ban hat hónapot töltött a neves Groddeck pszichiáternél terápián. Sajnos, a TELJES NAPLÓ-ból épp itt hiányzik majdnem két és fél év. Erre az időre esik Osvát öngyilkossága és a Kosztolányi-Ady-vita. Azt is mondhatnánk, a néhány nagyobb időegységnyi más elveszett szövegrész egyébként nem befolyásolhatja, változtathatja a NAPLÓ egészéről kapott benyomást – itt azonban, épp ennek a két és fél évnek s épp a pszichiátriát illető részét igen. Itt bizonyára sok rendkívül érdekes bejegyzés volt a Groddeck-féle kezeléssel s általában is a pszichiátriáról. Ez a hiány, ez az elveszett két év a legfájóbb a mai olvasónak. (S még inkább a NAPLÓ lélekbúvár olvasói számára fájdalmas.)⁴

⁴ Elveszett másik egybefüggő három és fél évnyi szöveg is (1933. februártól 1936. októberig). Nem mondható, hogy jelentéktelen volna az elveszett anyag mennyisége. Más évekből is hiányoznak rövidebb részek (néhány kitépelt lap), így 1931-ből. Somlyó György szerint valakik a háború alatt megcsonkították, kitéptek belőle. Forgách András egyértelműnek tartja, hogy tudatosan válogatva tépték ki, egy olvasó, esetleg maga Füst Milán.

Nem is tudom, a lélekbúvárokat vagy a többi, nem szakmabeli olvasót érdekli jobban a NAPLÓ freudizmussal foglalkozó sok lapja. 1917: bujkáló kétségek. Majd: „Nem mertem [...] annak a végleges gyanúmnak kifejezést adni, h. a pszichoanalízis igenis humbug.” (1931: II/353.) Viszont 1928-ban váratlan, ritka optimizmussal és magabizással: „S ha csak azokat neveznök bestiáknak, akik érzés helyett a pénzt hajszolják? [...] Most már tudok az embereknek tanácsot adni, – reményem van a jövőjében, hiszek a jövőjében [...] Van egy központi gondolatom. Még az is lehet, hogy meg fogom tanulni az analízist s analizálni fogok!” (II/282.) – Annyira elüt saját hangjától, mint ha kábítószert vagy az akkor még nem létező antidepresszánsok hatása alatt kiskamaszkorba zuhant volna vissza, enyhén komikus. A kerékvágásba vissza: „Agyafurt talmud lett a freudizmusból – nagy szellemi erőfeszítéssel csupa zöldség létrehozva [...] Róheim Géza freudista ethnologus. Dúrva elme, inkább ostoba, mint okos, de még ez hagyján.”

Sajátos módon idézi fel Groddeck-szanatóriumi emlékét: „Groddeck egyszer így szólt hozzám: »Tudja-e, hogy a nőknek nincs lelkük?« Nagyot nevettem magamban [...] S ma 15 év elmúltával azt kell mondanom, hogy ez a genialis elme ebben sem volt olyan ostoba, mint akkor gondoltam.” (1942: II/575.) Hosszú fejtegetés következik: a nőknek nincs képzeletük, veszélyérzetük, nincs büntudatuk, logikátlanok, a gyerekekhez hasonlóak.

(Barátgyűlölet, sikerfóbia...) Túlkoros kamaszként minden tehetségben zsenit lát, a közepesekben tehetséget. Ezért haraggal vezekel majd. „Kernács: zseni.” – Később, 1930-ban „F. Kernách Ilonának megmondtam »az igazat«. Kíméletlenül, kegyetlen brutalitással mondtam el neki úgyszólván mindent, amit gondoltam róla.” (II/306.)

Mindegyiket ócsárolja előbb-utóbb. Tóth Árpádról, akiről másutt enyhén rokonszenvező megjegyzéseket is beírt – bár igencsak furcsát („Spárgát keresett szegény T. A., hogy felkösse magát: meg akarta alázni szegény kis életét” – 1917: I/279.) – most (1930: II/302.) így emlékezik „Nem láttam még embert, akinek oly kevés feleslege lett volna, mint T. A.-nak. Pontosan csak annyi esze volt, amennyinek mint lyrai költő hasznát vehette.” – Figyelemre méltó megfigyelés, Füst Milán esetében irigységgel is vegyülő le-

szólás – hiszen FM-nak a tehetsége, a gondolkodóképessége nem csak lírai, és ezt gyakran átokként érzi. Kosztolányival, akár Karinthyval kapcsolatban súlyos komplexusa érlelődik, még halálukkor, haláluk után sem tud megbirkózni vele. Kosztolányiné Görög Ilonával sem: 1939-ben írja (II/493.): „*Amit mindenki tud [...] Kné egy undok, förtelmes, ilyen-olyan alak, egy kurva...*” Természetesen nem tudja mindenki: saját gyűlöletének kivetítése másokra (mintegy igazolása). Döbbenetes sorok olvashatók 1936 október–novemberében, Kosztolányi halála után (II/420.): „*Jó sötét a délután melye és Dezső el van temetve.*” – Pompásan irtóztatós ezt olvasni. A „*jó sötét*” és az „*el van temetve*” szóhasználat akár egy gyilkos titkos NAPLÓ-jából vétetett volna – a régebbi csonka NAPLÓ-kiadásban is a legfelkavaróbb volt e bejegyzés – most is az. Kosztolányi sikerérsége és nagy társadalmi megbecsülése meg a semmivé tevő halál – a szeretet-irigység-gyűlölet nyitott sír előtti egymásra kopírozódása.

Szinte „genetikusan” a sikertelenség gyötrelme fűti, de amikor díjat kap, hányingeresen szégyelli magát. Még az sem biztos, hogy mindezt csak negélyzi, játssza, színleli. „*Megnyerni egy pályadíjat! Hogy a siker hogyan néz ki belülről! [...] Irtóztatós éjszaka volt s még másnap is egész nap az öngyilkosságra gondoltam.*” (1921: I/641.) „*Én nagyon szeretem barátomat O[svátot]-t és Heltait is szeretem s a kritikájuk nékem fontos, – de azért ne ők csináljanak belőlem nagy férfit, – majd én magam! – Azután: – kimentem O-hoz: – s kinn volt a másik nyérő, a kis rabszolga, – szintén O-ék alázasos barátja – s egy kissé családiasan nézett ki a dolog, – a család barátai nyernek... Azután: ez a kis tökféj, ez a nagyon közepes intellektus igen boldog volt s kezdett nagyon is öntudatos lenni, – nagyon örült és kezdett párhuzamot vonni saját maga és Móricz meg Heltai között...*” (I/641.) – Hogy ki lehet a kis tökféj, nem kutattam utána az Athenaeum történetében...

(„*Osvátitisz*”) A szót csak azért merem használni, mert Füst Milán maga is használta. Korán nagy hatással van rá, s korán már lelki akadálynak érzi: „*Nevetséges, hogy összes szerelmi ügyeimet O. intézze el [...] örök kis gyermek vagyok? Tanítvány?*” – jegyzi fel 1915-ben (I/107.). Öt év múltán ugyanott tart: „*Osváttól el kell szakadnom.*” (1920: I/595.) De az elszakadás vágya nem csökkentti a kiszolgáltatott csodálat érzését. 1927-ben írja fel, de írhatta volna tizenöt

évvel azelőtt is: „*Osváttal beszélgettem ma. (Én csak akkor érzem igazán teljesen jól magam, ha velem beszélgethetek.)*” (II/258.) Vagy: „*Elmondtam Onak, hogy nem tartom magam tehetséges embernek.*” (II/257.)

A NAPLÓ egészét nem is lehet másként értelmezni, mint Osvát alakja nyomasztó fölényének „igazoló jelentéseként” – mondhatnánk némi cinizmussal. Lássuk csak.

„*Anyámat szídtam O-nénak... aztán anyámmal álmodtam az éjjel... [...] Felébredtem aztán s reszkettem, – itt lehet a közelben! – gondoltam... Ujból elaludtam, s a babonás félelmem folytatódott... Itt van a közelben, – gondoltam álmomban is, – átmegeg rajtam... – S rettenetes borzongás gyötört álmomban.*” (I/676.) Nehéz eldönteni, kitől fél jobban: anyjától vagy apahelyettes kritikustól.

Füst Milán Osvátról írt feljegyzései a NAPLÓ-ból összegyűjtve olvashatók már (az akkor kiadatlanokkal bővítve) az OSVÁT ERNŐ A KORTÁRSÁK KÖZÖTT című kötetben. (Gondolat, 1985. Szerk. Kőszeg Ferenc és Márványi Judit.) Érdemes volna azonban s hadd időzzek most Füst és Gellért Oszkár „kapcsolatánál”. – II/328., majd ennek folytatásaként (II/338.) Osvát „makacs vaksága” (hogy én is éljek valami furcsa szóval) haláláig foglalkoztatja. „*A legnagyobb ártalom a Gellért rántukmálása volt.*” Ha nagyon megalázzák, a megalázás majd’ mindig összekapcsolódik Osvát alakjával. Osvátról a NAPLÓ feléig ellentmondásos, de páratlan formátumú intellektusként rajzol portrét. Attól kezdve csalódásait, tanácsalanságát színezi, de a rengeteg kis hiba és tévedés ellenére nem kerekedik ki a páratlan intellektus ugyanolyan páratlan megtagadása. Ha majdnem mégis, akkor a Nyugat szerkesztőtársa, Gellért Oszkár figurájának (akaratlan) segítségével sikerül.

Ha kicsit utánaalapozunk: 1926-ban Bányai Kornél, Kosztolányi és G. O.: tőlük jelenik meg a legtöbb vers a Nyugatban. 1926 februárjában G. O.-t szerzői esttel ünnepli a Nyugat. Elgondolkodtató a mai olvasónak (és talán kutatónak), hogy amikor a CATULLUS megjelenik a Nyugatban (méltatás alig volt róla, itt, a Nyugatban Karinthy nyegle s rövid cikke), a folyóirat majdnem különszámban foglalkozik Gellért Oszkár új verseskötetével. Gellért maga örömteli emlékként egy olasz lap lelkendező méltatását is idézheti saját memoárjában: „*AZ UTOLSÓ DALÉRT c. kötetem megjelenése alkalmából az a tüntető megtiszteltetés ér, hogy az ápr 1-i szaban*

többen írnak költészetemről megszegyenítő szuperlatívuszokkal: Babits M, Fülep Lajos (aki részleteket ad egy nagyobb tanulmány első feléből), Schöpflin Aladár, Laczkó Géza, Földi Mihály, Tersánszky J. Jenő és Kosztolányi Dezső... Mórincz Zsigmond egy versét dedikálja nekem.” (EGY ÍRÓ ÉLETE.)

Füst Milán most már minden silány hatalmasságban őt látja – holott Gellért költőnek volt csak silány, és hatalmasságnak persze alig-ha nevezhető. 1938-ban ír a Hitler-abszurdumról, majd még ez is átcsap a G. O.-motívumba: „Van-e nagyobb nonszensz, mint az, hogy Gellért Oszkár, ez a különben derek ember a Nyugat szerkesztője, és elismert költője a mai irodalomnak – ez a teljesen tehetségtelen, műveletlen és ostoba ember?” stb. (1938: II/456.) – Patologikus gyűlölködésről számolunk be, de e gyűlölködőnek olykor – és fontos kérdésekben – mélyen (mondanánk: fájdalmasan) igaza van.⁵

⁵Talán érdekes lesz Gellért Oszkár mai rangját, ázsióját kicsit megvizsgálni. A HÉT ÉVSZÁZAD (ötödik, bőv. kiadás, 1978) Király István szerkesztette XX. századi kötetében Gellértől tíz, FM-től kilenc vers van. A Vas István szerkesztette A NYUGAT KÖLTŐI Gellértől hármat közöl (gyenge, önparódiaszerű vers mindhárom; az egyik azonos a HÉT ÉVSZÁZAD-éval). Sorolná az ember a mára egyértelműen jelentékenyebbnek, értékállóbbnak látszó Nadányi, Nagy Zoltán és mások nevét, de inkább egy Nyugat-közeli és kicsit hangvételében, irányában is „Gellért-hasonlót”, Kemény Simon nevét mondom: ő is klasszissokkal érdekesebb, finomabb költő, mint Gellért (HÉT ÉVSZÁZAD: két vers, A NYUGAT KÖLTŐI: két vers). Hogy Gellért még tegnap, „fél nappal” ezeltől (vagy ma is?) tankönyvek s antológiák nem is mellékszereplője lehet (még Vas István is elismeri), az elgondolkodtató tünet. Bizony együtt lamentálunk FM-nal: valóban, nem Osvát legmaradandóbb tévedése e nagy, otromba melléfogás? – Tudván még azt is, miről a régóta halott Osvát nem, de a mindenkit túlélő Füst Milán tudott: hogy 1945 után a „polgári költőnek” besorolt Gellért Oszkár folyamatosan „jól jegyzett név” maradt – politikai értelemben is...

A rossz emlékü, irodalompolitika megtervezte nagyantológia ellentétéként megjelent s talán eléggé nem méltatott „kontra” (HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI, Tevan, 1996 – XVIII–XX. század: szerk. Lakatos István) gyűjteményében Füsttől végre 33 vers, benne a hatrészes Őszi SÖTÉTSÉG – e kevésbé méltányolt remekmű – Gellért Oszkártól 13 (Kemény Simon 12 verssel még mindig mögötte maradt). Félre e szomorú és nem tanulság nélküli vetélkedővel: eltorzult művészi hierarchia, soha nem egyenesedik ki, felemás, kései igazságszolgáltatás.

Osvát halála után végre megszülethet a fikcióként szemlélhető árnyalak: „Álmomban Osváttal álmodom most, minden éjjel... Hogy nem sikerült az öngyilkosság, – hogy súlyosan beteg... hogy él! – Ugyanúgy, mint szegény anyámról halála után egy évvel.” – Az álom táplálóereje változatlan, hiszen érzelmeit élesen látva jegyezhetette fel sokkal régebben: „Életem nagyobbik fele O. – a kisebbik normális.” (1914 nyarán.)

O. halála után kisszerűbb lesz a világ, holott O.-ban sem valami nagyszabású hipnotizőrt, nem karizmatikus bűverőt láttatott, hanem ezer kisszerűségéből összegyúrt, furcsa hatású ellentét-paradoxonokból álló megfoghatatlan lényt inkább, tele rosszindulattal, amit ő nem ismert fel. De most jönnek a sokkal kisszerűbbek.

(A „hallgatagi urak”...) Először volt osztálytársai, a Darányiak karrierjét figyelve csodálkozik rá erre az embertípusra. Hallgatnak, nem nyílnak meg, nem kérdeznak soha semmit csodálkozva, hangjuk mindig sima, ők a hallgatagi urak. Övök a világ. – Mintha Füst Milán mazochista megrendelésére érkezne vissza Magyarországra Illyés Gyula: először 1928 januárjában szerepel a neve: az új magyar irodalom jövődjéjének dicsérető véleményét idézi SZAKADÉK című elbeszéléséről. De három év múltán, a NAPLÓ elveszett két-háromszáz lapjának, tehát 1928–1930 megsemmisült „gondolatcsoportjai” után, 1931 májusában Illyés már „a tökéletes viselkedésű becstelen fráter [...] Ha már egyszer agyonverték volna nyílsvívőségemért sem tudnék oly piszkosan diplomata lenni, mint ez az ifjú költő”. (II/335., 339.) I. Gy. ekkor a harmincadikban jár, de ő huszonöt-huszonhat évesnek hiszi. „Jaj, de útálom.” (II/374.)

A NAPLÓ-ból nem derül ki, csak Gellért Oszkár memoárjaiból (EGY ÍRÓ ÉLETE), hogy Illyést maga FM ajánlotta még 1927-ben egy lelkes levélben az ő, Gellért Oszkár és a Nyugat figyelmébe. Irodalmi, de főként emberi csalódás: a megaláztatás sikeres kiprovokálásának keserű élménye. Mint a TELJES NAPLÓ legtöbb passzusán – ezeken is versenghetne egymással kommentálásul az irodalom és a lélektan tudósa: II/443. „Ez a legfölényesebb fickó, akit életemben láttam” (undorral vegyes csodálat, mert I. Gy. véletlen találkozáskor [autóbuszon] írófeleseknek jelen nem levő férjükről mond

nyomatékos dicséretet, például Török Sophie-nak Babitsról). – II/568.: „*Ennél ügyesebbet még nem is láttam. Ügyesnek kell nevezni az ilyet, vagy aljasnak, minék?*” – II/580.: „*Megint Gyuszusról, e csodálatos kaméleonról, bár hisz ez túl szelíd megjelenés a számára, tudjuk. Még a vércse is kevés volna, mert élesek a fogai. [...] Mert egy részeges nap-számossal eggyé válni a föld alatt, igen, készséggel, de evvel a piszkossal nem.*”

Illyés nem annyira társasági emberként is helytálló, szervezőmunkára és önérvényesítésre is alkalmas íróként lett gyűlöletének tárgya, de főként, mert benne is meglátta-tapasztalta a „hallgatagi urat”. Nem győzi újból s újból felfoghatatlanul bámulni őket: a hallgatagi uraknak nincsenek váratlan gesztusaik, és beszédmódjuk: hanghordozásuk, társalgásuk fegyvermezett. Zárkózott, kevés beszédű, udvarias lények; ha véletlenül nem diplomatikus a viselkedésük, akkor is annak látszik. A látomás és indulat esztétikájának és etikájának híve zsigeri idegenkedéssel viszolyog tőlük – csak kisebbrészt az „irodalmi sikerek” bántják jajgatni-ujjongani hajlamos kedélyét. Ha magam hozzáfűzhetem, talán csak azért, hogy ne a költőt, de a típus utálatát más olvasó is bevallhassa: idegenkedését átérzem. – A negyvenes években az utálat meggondolandóbb és gye-hennásabb fokra vált – itt már valóban másról van szó, nem a zsigerekről és „alkati különbségről”. (Egyébként a *Magyar Csillag* rövid és értetlen, elutasító „recenziót” közöl A FELESÉ-GEM TÖRTÉNETÉ-RŐL.)

(Zsidó temetés) Szándékosan emelek ki alcímül egyetlen eseményre, jelenetre utaló szót. A tudós Goldziher Ignác temetése ez a jelenet. (I/683.) „*S amit a tébolyítóan ostoba rabbi kiáltott, állati fa-hangján jajongva*” – Füst Milán nem sok közösséget érez a zsidókkal, önmagát magyar költőnek tartja, a zsidók a mindennapi életben sem vonzzák, sőt általában viszolyog tőlük. Egészen a harmincas évek végéig semmifajta kulturális, szellemi vagy más „rokonságot” nem érez velük kapcsolatban. Műveiben – valószínűleg jogosan – semmiféle „zsidó jelleg” nem ismer el. Ezért dühönghet, ha mások mégis felfedeznek valami ilyesmit. (Bizar módon a kiváló Schöpflin és a szintén kiváló Fülep Lajos.) „*Lovat adtam alájuk, lévítam a versem egyikében, hogy zsidó vagyok. S azóta hát zsidó vagyok e papagájok számára. Zsidó lamentáció*

– *valami ilyet ír a geniális Schöpflin.*” (1937: II/435.) – Valóban, folyt a *Nyugatban* már 1927 körül vita a zsidó irodalomról Komor András FISCHBEIN című regénye okán, de akkor ez a téma egyáltalán nem érdekelte FM-t, a vitában – pedig hozzászólt ő a legtöbb vitához a *Nyugatban* – eszébe sem jutott részt venni. Most, 1937–38 körül élesebben figyel – talán nem a „zsidókat”, hanem saját maga érzéseit és gondolatait: „*Voltam egy esküvőn, s ott zsidókat láttam.*” „*Mocskos volt minden szavuk, büdös a mosdatlanságtól.*” (II/426.) Ez már a dúlt magánlány hangja, aki a lehetetlenséggel próbálkozik, önmaga gyűlöletét most kivetíti a zsidókra. Ez nehezebb dolog, mert bármennyire a patológia körébe vág is mindkétfajta gyűlölet, FM erkölcsileg csak saját maga gyűlöletét fogadhatja el. Embercsoportot gyűlölni – de mégis másként, mint az antiszemiták, ez még számára is megoldhatatlan. Forgách tanulmánya a NAPLÓ-nak ezt a motívumát rendkívüli alaposággal vizsgálja – magam csak botorkálok ezen az ösvényen. Lássuk csak: „*A meggyőződés az, hogy a zsidóságnak el kell tűnni a világból, be kell olvadnia, de az volt a véleményem, hogy feldhettelebb vagyok, ha ezt mint zsidó hirdetem és állítom. Vagyis nem öngazolásomul.*” (1938: II/477.) A komorodó történelemmel párhuzamosan öngyöttrő gyűlöletkivetülése élesedik: „*Hogy nélkülük tisztább a levegő – ez az érzésem.*” (1940: II/520.)

Hitler: ő a NAPLÓ-ban szereplő történelmi figurák között a legfontosabb. „*Talán Istenként kellene imádni, az a benyomásom. Úgyis azt álmodtam, hogy találkoztam vele s fel akartam kelteni a figyelmét személyem iránt.*” (II/510.)

1942-ben néhány hétig a János-kórházban fekszik, s ennek az emlékeknek a részletes feljegyzése végrendelkező hangú sorokra készíti („*Még egyszer s utoljára a zsidókról.*”) (II/551–560.) „*Antiszemitákkal voltam összezárva*” – kezdi élménybeszámolóját a kórházi időszakról. Hosszú fejtegetés az asszimiláció lehetőségéről, értelméről és értelmetlenségéről, önróniával, keserű fekete humorral, ördögi játékosággal. „*Azt szeretném, ha minden zsidó eltűnne az országból, hadd veszekedjenek az urak egymással... hogy van olyan zsidó-törvény is, amelyet még ők se tudnak kikérülni, – Kosztolányi szegény pld elég szörnyű zsidó-törvénynek esett áldozatul: rákja volt. Egy szó mint száz: hadd jöjjenek rá, hogy mégse mindennek a zsidó volt az oka, hogy emberi gonosz-*

ság és szerencsétlenség, mondjuk például *luesz és házasságtörés akkor is lesz még, ha már nem lesz itt zsidó...*” (II/557.) – A TELJES NAPLÓ egyik legbizarrabb, a kései éveket egyre erősebben átszövő (átindázó) motívuma: magam itt csak felvilantani tudom e kérdést.

(Esztétikum) Talán furcsa most ez az alcím: visszatérnénk a művészet problémáihoz? Mindjárt, sőt a NAPLÓ filozófiájához is, tehát bizonyos nézetek szerint „magasabbra”! Forgách András, aki – ismétlem – a fentieknél sokkal alaposabban elemzi a NAPLÓ-ból zúgó egészen példátlan és kibogozhatatlanul riasztó, bár nem logikátlan „zsidóság/zsidó-útálat” komplexusát – összefoglalva a szövegtenger még nagyobb tanulságait –, Füst Milán „monumentális filozófiájáról” ír. Mielőtt vitába szállnék ezzel az olvasattal, szeretnék elidőzni kicsit a NAPLÓ irodalmi-esztétikai vélekedéseinél. Említettem, hogy a CATULLUS és a IV. HENRIK alkotói problémáin kívül kevés helyen szól ilyesmiről. Érthető, hiszen kötetnyi kritikát és esszét írt már addig is, a LÁTOMÁS ÉS INDULAT pedig önálló, másik folyómedret, esztétikai művet igényelt. Mégis, a NAPLÓ szintén tartalmaz figyelemre méltó passzusokat saját vagy mások művészetfelfogásáról és -gyakorlatáról.

Füst Milán hol nem látszik felismerni hatalmas és sokoldalú tehetségének korlátait, hol pedig prózájának értékeit ismeri félre. A NAPLÓ-ban legkeserűbben bukott és megtagadott regényének (A MESTER ÉN VAGYOK – EGY DOKTOR-KISASSZONY FELJEGYZÉSEI) kapcsán saját szövegeinek legragyozóbb vizuális megoldásait/hatásait bírálja, mondván, hogy tehetsége inkább „auditív”. Ha arra gondolt, hogy egyedülállóan hangzó, kopár-lírai, romantikus-naturalista színpadi dialógusokat tudott írni, igaza volt, ha arra, hogy regényíráshoz nincs vizuális meglevenítőereje – tévedett. A CATULLUS mások által csak sokkal később elismert művészi sikere (de befogadói kudarca) után a IV. HENRIK-nek inkább születési körülményeivel foglalkozik s nem a dráma (általában: a dráma) műfajával, művészetével. Komplexusba hajló gyöttrő problémái a regénytechnikával, a vágyott nagyregénnyel kapcsolatban voltak – még a *Nyugat*, még *Osvát* idejéből. „Nagy regényhez nem volt elég konkrét adatom soha.” Tolsztoj vagy Flaubert módján leírni sem képes, prózájának ideges, drámai lüktetése van in-

kább, mint epikus varázsa, ehhez *írói türelem* sincs. Hol jambikus lejtéssel helyettesítené a nyugodtan tempós epikai hangot (melyre képtelen), hol másféle lírai rágásokkal. Valóban nem tud hagyományos epika szerint prózát művelni, de próza örvén drámai leírást, azt tud, annak élesen friss mestere. Egyet idézek most, egy sok mindent megérezető pillanatvillanást. Gyerekek játszanak és rosszkodnak az utcán: „*mint az elmebajosok: ördögösök*”.⁶

Most már valóban visszatérhetek az iménti – talán alapvetően fontos – kérdéshez, FM-nak a NAPLÓ-ból kisugárzó filozófiájához. Bevallom: bár világlátása lényegével sajnos egyet érzek és egyetértek, a NAPLÓ gondolatcsoportjait mégsem vélem „nagyszabásúnak és eredetinek”. Rendszernek természetesen elfogadhatatlanul rendszertelen. Filozófia volna Jeremiás próféta, az agg Michelangelo és egy kiábrándultabb Darwin képzelt trónusa közé ülve, ám metaforikusan is valóságos szakadékba zuhanva jajongani? A helyzet és a gesztus drámai – ennek meglevenítésére van nagy tehetsége, de a jajszavak gondolatiságát nem érzem ahhoz mérhetőnek. Eredeti és érdekes, majd’ mindig önálló esztétikájáról, sajátos és saját világlátásról még többet beszélhetnénk, de hát a NAPLÓ-nál zseniálisabb LÁTOMÁS ÉS INDULAT sem filozófia, a HÁBI-SZÁDI sem – mindkettő kevesebb és több is. A NAPLÓ inkább kevesebb – hanem azért ez a kevesebb (ami ugyanis nem filozófia), az nagyon sok. Ilyen villámképek: „*Csodálatos álom! – A legszebb talán eddig álmaim között*” (I/417.) – s kétségbeesett önmundor ide vagy oda, friss derűvel rekonstruálja álmát – derűvel, mert az álomrekonstrukció itt észrevétlen átvezeti a művészi munkába. Vagy csak két szó és nem „gondolattömegek”: „*Sáros bajsuz*.” (II/467.) E két szóban, ebben a bizarr képben van tehetsége, nem „filozófiájában”. Idézek még valamit, s talán kiderül, mitől lesz több nála a pusztán esztétikai érdeklődés, amikor az gazdagodhat, párosulhat az etikának még az alábbi, igen bizarr metaforikus foszlányával: „*Lehetetlen, hogy a rózsza ne érezze, hogy szép: ez már a virág szinte öntudatos, szinte magának tetszelgő állásából is kiteszik*.” (1927: II/223.)

⁶ Minderről bővebben próbáltam írni A MESTER ÉN VAGYOK megjelenésekor: ÉNEKLŐ VAKOK (*Holmi*, 1998. augusztus).

(**Ferde büszkeség**) Vadul meglovagolja a gyűlölet hullámain, de talán csak azért, hogy mélyre zuhanva győtrődhessen (I/678.): „Nagy vagyok az undorodásban” – „Nagy gyűlöletek kószálnak bennem – s indokolatlan nagy meghatottságok... Különösen, ha jól kipihentem magam, – az egész világot s az összes embert, aki csak eszembe jut: gyűlölöm... Máskor egyetlen szón a könnyezésig meghatódom.” (I/696.) – „Bámulatos ez az örök rosszakarát bennem.” (I/710.)

A bosszú mást csak kamaszkorában érdekel annyira, mint a felnőtt naplóíró. Monte Cristo életbosszújáról elmélkedik. (II/53.) – „Karinty a világhírű” (II/125.) – jegyzi fel fenekedő indulattal (melyet egyébként ő tud legjobban lefesteni): „Depressziós indulat, amely mint a lavina, egyre nő és egyre jobban pusztít. Valami pokoli gonosz-indulat ez. Melancholikus és gyűlölködő indulat... amely fél-napokon át tart és egyre jobban hatalmába vesz!” De öngyötres közben képek, megfigyelések villóznak: egy váltóőr a kalyibájában, egy koldus a szemétszállító kocsiban, „ember, ki idegbajában trombitál a villamoson”. Nagyszerű, bölintok olvasás közben: nem gyakorló és vezeklő idegbeteg szól itt, nem is világmegváltó erkölcs-(ál)filozófus, hanem: költő.

„Három ember szeme van rajtam, mint cselekedeteim örök bírójáé – az ő szavuk, ösztönük él tovább bennem, az ő hangjukon beszélék: anyám, O. és E.” (1919. március.) Amikor ezek a hangok elhalkulnak, a harmincas évek legvégétől a fröcsögő gyűlölet meg melancholikus világundor marad az önutálat helyén.

Életére visszapillantva: „A bánatnak és öngyilkosságnak ezt a tengerét” (II/496.) – és lecsendesülve magunk is, már nem tudjuk, a világról beszél vagy saját életéről.

(„**Dúrvaság és indulat**”) Szeretném, ha e beszámoló olvasója is hallaná, miként csendül a két szó a LÁTOMÁS ÉS INDULAT-ra. Híres esztétikai könyvének címét torzítom most el, remélem, nem önkényesen. Makacsul és cáfolhatatlanul úgy látom, hogy a NAPLÓ teljes egészében pszichológiai méltatást igénylő lélektani önportré – az indulat dührohamainak és a mocsárba fülő tompa jajongásnak a portréja. A betétként ható ritkább irodalmi és a bővebb, itt-ott rendszerré kerekedő morálfilozófiai fejezetek – legyenek bár laposak, közhelyesek (olykor) és mélyen, igazlamosan érdekfeszítők

(gyakran) – nem válnak oly erőssé, hogy a jajongás hatása csillapulna az olvasóban.

Nem a mások, a külvilág durvasága és indulata kínozza (annak a győzhetetlen butaság a fő attribútuma) – hanem a sajátjáé. Lássuk csak: „fájdalmas nyugalom”, „állati viselkedés (fenyegetés)”, „küzdelmem a hazudozó kedv ellen”. Súlyos hazugságkomplexusra vetül fény. „A hazudozás szükséglet nálam” (I/46.), mely talán a dührohamokat próbálja kivédeni („szublimálni”? – súgnánk dr. Sigmund Freudnak). – „Valamely historikus érzéshullámszámjátéka ez bennem – vagy szeretni, vagy gyűlölni, – s kiszámíthatatlan gyorsasággal sodródok egyikből a másikba [...] S mintha szeretni egyáltalán nem tudnék, oly eszeveszett, köpködő gyűlölet szakad fel belőlem, mihelyt módja van kijönnie.” (I/661.)

Az olvasó a gyűlölködés és kirobbanó düh e tengerében nem irodalmi, hanem orvosi, pszichiátriai érdeklődéssel hőkken meg. Nyilván a normalitás és betegség határán vagyunk: érdekelne, mi ez a kórkép? Saját emlékeimhez fordulok. „Historikus ködben élt” – jellemezte egy kiváló orvosprofesszor egy tehetséges filmrendező barátomat, aki pályájának csúcását el sem érve bele is halt ebbe a historikus ködbe. FM fő tünete a váratlanul, csillapíthatatlan erővel rátörő gyűlölettel, ön- és közveszélyes dühroham, mely szinte epilepsziára emlékeztet. Érdekelne, de nem mint irodalomszerető olvasót és kritikust, hanem a lélekgyógyász véleményére kíváncsi olvasót (vagy találgatna csak ő is, a tudós?) – van ennek neve, bejegyzett védjegye a szakirodalomban? Nyilván nem depresszió, nem skizofrénia, de akkor mi ez? A klinikai paranoiának valamely alfaja? Vagy általában s oly semmitmondóan: *neurózis*? (Ezzel nem sokra mennénk: többet, tudós urak!) A NAPLÓ keltette egyik kérdés, és e nyugtalanító kérdésnek irodalomhoz, művészethez semmi köze, mégis tán megkerülhetetlen: feljegyzéseinek rögtön az első lapján és első napján máris: „Almomban dühöngési rohamom volt – mi ez? Beidegződik a dühöngés, végleges betegséggé lesz? Ordítottam.” (1914. ápr. 20.) Eddig egyetlen orvos szakmai dolgozat jelent meg, mely tárgyalja e kérdést, Czeizel Endréé: „Tipikus cikloid (mániásdepressziós) személyiség volt” – állapítja meg a NAPLÓ-ból vett idézetek és életrajzi tények ismertetése után, majd röviden ismerteti a cikloid mániákus depresszió jellemzőit általában. (Mozgó Világ, 2001. december.)

Sajnos a költő váratlan, csillapíthatatlan, gyűlölködő-örjögő dührohamait nem emeli ki, nem értékeli vagy jellemzi *önálló tünetként* orvosi szempontból, holott ez látszik a legjellemzőbbnek és meglehetősen különösnek. Pedig Czeizel dr. is idézi a NAPLÓ-ból FM kiáltó vágyát: „*Egy betegséget nevezzenek el rólam – akkor méltóképpen megörökítették a nevemet.*” (1921. aug.) Számomra túl általános, ezért majdnem semmitmondó a nyilván helyes „mániákus depressziós személyiség” diagnózisa. Kérdés: mennyire jellemző általában a hasonló személyiségekre az ijesztő dührohamok egy életen át tartó gyakorisága és ijesztő intenzitása? Ha nem annyira, s csak nála volt elsőrendűen jellemző, akkor elégtelen a diagnózis. Több elmélyülést, tudós urak! (Addig én tudósi engedély nélkül is javasolom a „Füst Milán-szindróma” bevezetését a hisztérikus ködben feltörő ijesztő dührohamokra.)

Érdekes módon Forgách András nagy terjedelmű, érzékeny és elmélyült dolgozatának a Füst Milán-szindrómáról nincs szava – nekem gyötrően érdekfeszítő, viszont én meg szinte süket maradtam a NAPLÓ „*Király*”, „*királyság*” állandóan visszatérő motívumára, melyet Forgách nagy érzékenységgel eleméz. Ennyire az olvasó szubjektumától függ, paradox módon még inkább, mint egy szépirodalmi mű valamely motívumának hatása? Ha tehát valaki süket és érzéketlen a „királyvágyra”, akkor észre sem veszi egy nagy műben a tüzeit – miképpen más, aki amarra érzéketlen, és az a hajlam hiányzik belőle: a hisztériás dührohamokat nem látja?

(Megtagadott bálványai...) Shakespeare-t isteníti, főként a HAMLET-et és a LEAR-t (utóbbit Vörösmarty után lefordította). De: A VELENCEI KALMÁR (II/499.): „*Bizony hibás mű [...] Üres munka.*” – A BŰN ÉS BŰNHŐDÉS-t a HAMLET mellett az irodalom csúcsának, saját elérhetetlen példájának vallja. De a KARAMZOVOK: „*Nagyszerű szellemnek ilyen szemetje még nem is került a kezembe talán soha. – Szégyenletes egy locsogás.*” (II/296.) 1928-ból: „*Milyen tévedésben voltam én éveken át! Tolsztoj nagy egyszerűsége megtévesztett. Azt képzeltem, hogy ha az ember egyszerűen leírja, amit látott s éles a szeme, jó az itélőképessége s ábrázolni tud, – akkor már megy is a munka.*” (II/284.) Évekkel később: ANNA KARENINA: „*jaj, de rossz. Ez már rossz is. [A második kötet] [...] legnagyobb része undort kelt.*”

Goethét indulatos kedvvel becsméri, többször: „*Nem hiába undorodtam e derűs fenségétől világeletemben.*” (1922: I/760.) „*Hölderlin mellett nulla*” – teszi hozzá máshol. Ez nem lepi meg az olvasót, s a Füst Milán könyveire hangolt olvasó kicsit egyet is érthet vele. Inkább hökkenítő Proust-utálata (II/545.): „*Proust: ezt a nyáladékat. Szép lelkeknek való, nyálzaporulat. Néhány év előtt beleneztem. – Rossz! – mondtam magamnak néhány szó után. [...] Széplelkeknek való nyáladzás az egész. Oh milyen finom lélek ez. És micsoda gyengédség. Nyolc oldalon kesergi végig, hogy nem kapott este az anyjától csókot. És micsoda pszichológus! [...] És milyen átszellemült itt minden fogpiszkáló.*” „*Bosszantóbb dilettánsban még sosem volt részem.*” (1942: II/546.) – Gide ugyanezekkel a szavakkal dobta félre első olvasásakor Az ELTŰNT IDŐ-t.

Ugyanezen a napon és lapon: „*No és Thomas Mann? – ugyanaz a véleményem róla ma is, mint húsz év előtt, sajnós. Hogy kedélytelen, humortalan, vérszegény. Még ötlet-szegény is. [...] Erővé feltornászott gyengeség.*” Thomas Mannról szólván figyelemre méltó s tovább gondolható ez a maró gúny: „*S mit fékez Ön olyan nagyon, Thomas Mann Úr, mikor nincs is fékeznivalója? Mikor nincs is bősege, se temperamentuma? Hol tehát a szíve? No és a megrázó, démoni, állati szépsége a világnak? Ez a lapos gunyoroka az egész írói szemlélete?*”

Goethe, Thomas Mann szembeszökően más író, mint ő. Figyelemre méltó azonban, hogy igazán mégis az ragadja meg, s azt a művet bámulja áhítattal, amely roppant távoli az ő írásmódjától, mely egészen más hangon szól. Dosztojevskijt a BŰN ÉS BŰNHŐDÉS-en kívül (sőt, majd ezt is megtagadja) utálattal olvassa. Tolsztoj fegyelmezett, saját prózájától teljesen elütő, tágas epikus türelmét sokáig isteníti. A magyar irodalomban természetesen nem a vele művészi rokonságban lélegző Kosztolányi és Karinthy műveit tartja nagyra (sőt, Karinthyról később többször leírja, hogy „*csak újságíróként*” méltatható), Nagy Lajost a magánembert illető becsmérélen túl még csak nem is kommentálja – hanem Móricz Zsigmondot.

Móricz – mondja – „*az élő dialógust hallja*”. Mazochista módon Móricz nyugodtságát és magabiztosságát is szembeállítja saját bizonytalanságával. (1921: I/656.) És nem sokkal később (I/677.) egyik legjobb kisregényéről, az ÁDVENT-ről beszélgetve helyeslően idézi barát-

ját, Nagy Zoltánt: „*Ami legfőbb az elbeszélésben: a külső leírás ereje és megdönthetetlen igazsága: ez hiányzik.*”

1921-ben egy leányfalusi látogatás után: „*Nagyon okos, már teljesen kitisztult felfogású ember*” – mondja a fent idézett helyen, majd: „*Móricz Zsigmond egészen szabad. Úgy ír, ahogy tetszik neki – s csak neki tessék, mással nem törődik. Mérész: szőfordulatok és kötések, képek – mind szinte az önkény bátorságával. Én: állandóan O-tól rettegek, – nincs bátorságom, merszem, – ennél fogva szerényen, középszerűen és tisztességesen írok. – Semmi szuverenitás!*” (1923: I/867.) Ez akár bírálót illető paródia, merő gúny lehetne, de azt gyanítom, dühösen sirámló önostorozásként jegyezte fel. A harmincas éveken sok bejegyzés, mind a bámész csodálat: csodálja Móricz novelláit, írásmódját (BARBÁROK stb.). – E nagyrabecsülését soha nem változtatja szidalomra – mint mások esetében majd’ mindig. A magán-személyről később (1939): „*Ha megírnám, hogy Móricz Zsigmond, ez a királyi művész milyen irtózatot ökört volt, ki hinné el nekem? S hogy Kosztolányi, ez a sokkal kisebb művész, ha nem is volt alkotó gondolkodó, mégis, hogy zsebre vágta őt eszésségben, úgy őt, mint Babits Mihályt, aki végtelenül ostoba ember, – hiú, ostoba, gondolkodásképtelen, ez a világgrázoló, nagy költő. (Ifjúkori költészetéről beszélek.)*” (II/507.) Gondolatmenete innen átszivárog-átfolyik Osvát kiábrándult kicsinylésébe: „*micsooda tévedésekből állt – csupa tévedésből*”.

Már-már Móricz-komplexusról szólhatnánk, szinte jobban irigyli, mint Shakespeare tehetségét – ha nem volna ebben az életnaplóban tömémentelen, végtelen sok komplexus. Azon is érdemes talán elgondolkoznunk, hogy Móricz – ellenkezőleg – semmire sem tartotta Füst Milánt. „*Levelesládájának*” kései közlése után kiderült, mennyire ellene volt, hogy a *Nyugat* – az ő főszerkesztőségének periódusában – egyáltalán közölje. (MÓRICZ ZSIGMOND, A NYUGAT SZERKESZTŐJE – LEVELEK. Vál., szerk. Tasi József. PIM, 1984.) Talán nem érdemes bámulni a tőlünk oly elütően más tehetségeket – Móricz sem tette, mások sem, talán a mazochizmus nem mindig serkentője az alkotásnak. Irodalomról szeretnék beszélni, s lám – megint alkotáslélektani tanulságokba meg pszichiátriai kórképbe ütközöm – a fáradt NAPLÓ-pillanatokban mindig az erősödik meg bennem, hogy jelentékeny és olvasni-írni tudó pszichiáter hosszán kifejtett véleményére volnék kíváncsi...

(**Catullus poéta...**) FM NAPLÓ-jában meglepően kevés bekezdés foglalkozik saját műveivel (holott nagy kedvvel kommentálta őket utó- és előszavakban). Két nagy kivétel van: a CATULLUS fogadtatása, majd életében soha meg nem jelent, félresikerültnek ítélt regénye, A MESTER ÉN VAGYOK. Nem véletlen: e két művét előbb mások, majd ő maga is kudarcnak érezte. Kudarcelemző író, tehát csak természetesen, hogy e két mű naplóanyag lett.

A CATULLUS ÉS A FELESÉGEM TÖRTÉNETÉ-nek bujkáló párhuzama, rokonsága ma sem nyilvánvaló a Füst-szakirodalomban, ezek a részek tehát az irodalomtörténészt, műelemzőt is érdekelhetik. Párhuzamait maga az író nyilvánvalóvá teszi: II/535. – sőt még előbb is (II/244. skk.). (Persze a művek összehasonlító irodalomtörténeti elemzése máig várat magára.) – A *Nyugat*-ban egyébként épp ekkor vita zajlik a magyar dráma válságáról, nemlétéről – ott joggal panaszolja, hogy a BOLDOGITALANOK-at egyetlen író-hozzászóló nem említi. A CATULLUS-t sem fogják, teszem hozzá innen a jövőből.

Nem tudok nevetni vagy ironizálni jajongásán, ha a CATULLUS előtt majd’ húsz évvel ezt olvasom a NAPLÓ-ban (1919. dec. 6. – I/506.): „*Tegnap leköttem íróasztalomat, amikor a sok könyvet, iratot láttam rajta, melyek egy fillért nem hoztak nekem.*”

(**Happy birthday...**) „*Igen, vedd meg, aki boldog.*” – Füst még Kosztolányinál is hangosabban mondja: „*Én, mióta élek, arra a mozdulatlan-ságra készülök, azt áhítom, s megvetem az optimistákat, mindenekfelett és módfelett pld. azokat, akik még gyereket is csinálnak, mert én gyűlölöm az életet, mióta az eszemet tudom [...] Ráütnék az apám vesszejére, ha még egyszer akarna világra-dörgölni engem. Ennyit ötvenkötödik születésnapom a saját léteimről.*” (1940. július – II/518.)

Aztán 1943 ősze van, az óriás könyv végéhez közeledünk. Saját leveléből idéz: „*Én csakugyan sokat törtem a fejem egész életemben s e nagy fejtörés legfőbb anyaga éppen e két dolog volt csakugyan: a halál és a szerelem.*” Mint majd a NAPLÓ gondolati anyagát mélyen és nagy tehetséggel remekművé formáló HÁBI-SZÁDI-ban oly gyakori lesz a fiktív figurákhoz intézett levél vagy beszéd – egy fiktív (vagy valóságos) látogatójának írt levéllel végződik 1944. március 15-én a TELJES NAPLÓ.

Nagy művei fikciók – ez a nagy műve „valóságos”.

A *remekmű* szót, úgy látszik, nem tudtam elkerülni. Azok közé tartozom, akik Füst Milán számos, sok művét annak véli, s még a gyengék is megfognak óriási tört-torz tehetségükkel. A szerelem és halál könyvei? A NAPLÓ nem *remekmű*, nem a szerelem és halál könyve – csak jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv csiszolatlan kincsekkel teli, de *remekműnek* vagy *fércműnek* csak a megmunkált szövegeket minősíthetjük. Csiszolatlan kincset minden bekezdésben lelünk. Egyszer arra emlékeznek, hogy hivatali főnökének nevét betűzte a főnök jelenlétében telefonba a következőképpen: „*H – mint: halál.*” Nagy pillanat, úgy hallom ki a szövegből, hogy valóban megtörtént. A halál *gondolata* igen, az *főszereplővé* válik itt is: csak hogy a *remekművekben* (az övéiben is) nem a reflexió, de maga a Halál kukucskál minden mondatból és minden szereplő álarca alól – *dramatis personae: personae mortis* – ettől *remekművek*. E szöveg-Himalája nem az. A naplóról „én” itt nem Füst Milán, a patológus és kicsinyes közember-magánlétét meghaladó zseni (aki pillanatokra megláthatja a Halált), hanem a haláltól retteggő póre magánlény. Ez a

⁷ A kiadásról és a szöveggondozásról már csak jegyzetben szólok. Szép a két kötet, szép a címlap két Füst Milán-fotója. A jegyzetekben sajnos számtalan „kis hiba”, bosszantó hiány. Sajtóhiba (vagy téves gépirat) a függelék rész feldolgozott naplójegyzeteiben (II/687.): „*Schatzehen*” (nyilván: *Schatzchen*). A német szavakra és nevekre különös gonddal kellett volna figyelni.

II/894.: „*Keserű ám az elberi lány*” – ???, bizarr hatású nyilvánvaló elírás az „*emberi lény*” helyett. – „*Pistáta*” (nyilván Vas) kilétének megállapítása is elmaradt (II/502.). „*Szűzbély, Kanpurszky*” – talán Kanyurszky: II/593., egyikük sem szerepel a névmutatóban. – Bernáth Aurél felesége Bálint Alice, másutt Pártos Alice. Csak nem hívták mindkét feleségét Alice-nak? Más lexikonban kutassuk, mint Kanyurszkyt? – 1919-ben Siófokon P. J. népbiztosról ócsárló bejegyzés – nyilván Pogány Józsefről van szó, de a jegyzetek csak Pásztor Józsefet, FM tanártársát ismeri. Még egy jellemző példa: Rozványi Vilmos kiblenlétét kerestem, szinte semmi, csak két évszám, ráadásul a születési évszám durva tévedés vagy elírás. A jegyzet a KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL című kötetben jobb és több róla – pedig ott szándékosan minimális a jegyzetanyag. – Más fontos figurája a NAPLÓ-nak: Lustig Géza – nyoma sincs a mutatóban, pedig tán nem kideríthetetlen (I/662.): hosszú, dühös, nem érdektelen passzusok olvashatók a NAPLÓ-ban róla. A leg-

figura sem érdektelen, nyilvánvalóan rokona a zseninek (mondjuk inkább: távoli és nem közeli rokona, afféle másod-unokatestvér). A naplóról „én” egyedül marad kicsinyes magánlétével, mert nem formálja meg szövegét, hanem csupán nyersanyagot körmöl éjjelente annak a távoli rokonának, aki majd *remekművé* alakítja. Ez a rokon, a nyersanyag lejegyzője nyilvánvalóan értelmes és gondolkodó ember – ezért is használhatja anyagát majd a zseni –, de nem több, mint önmaga szörnyű börtönébe zárt, gyűlölettel teli panaszos zokogó: *panaszlény*. A halál lényege a IV. HENRIK és a HÁBI-SZÁDI, a szerelem pedig A FELESÉGEM TÖRTÉNETE és nem a NAPLÓ olvasóinak lesz érthető.⁷

„*Gondolkodni tudok és szeretek*” – mondta Osvátnak első találkozásukkor. Bízott a tehetségében, az írást tartotta egyetlen lehetőségnek, még akkor is, ha leköpte íróasztalát.

*

Miután befejeztem ezt a beszámolót (a NAPLÓ naplóját?), ismét belelapoztam a korai évek anyagába, de most csak a rövid jegyzetekbe.

bosszantóbb talán Chaim Block hiánya a névmutatóban, akinek könyvét a chaszidokról FM nagy harraggal olvassa. Martin Buber neve szerepel viszont – bár mintha a szövegben nem is volna olvasható. De mivel a névmutató nem visszakereshető, nincs megadva lapszám a névnel – ilyenkor használhatatlan. A Fekete Sas Kiadó más FM-köteteit is jegyzetelő, eddig alapos Petrányi Ilona itt sajnos – meglepetést okozva – nem végzett jó munkát. Az egész jegyzetapparátus méltatlan a rendkívüli vállalkozáshoz, s bár ez a tény nem csökkentheti P. I. nagy érdemeit a FM-kutatásban – régebbi recenzióimban magam is melegen méltattam –, most nem hallgathatom el.

A kiadás hatalmas cselekedet tehát, néhány nem csekély hibával, hiányokkal. A Fekete Sas Kiadó így is Füst Milán ma legfontosabb, mert legtöbbet tevő kiadója (a PIM és a Nap Kiadóval együtt).

Óriási *kulturális esemény* is lehetett volna, de hiába jelent meg hangsúlyos időben, a 2000-es könyvhéten, méltó elemzésre akkor s azóta sem talált. (Forgách említett nagyszabású dolgozata két évvel a megjelenés után látott napvilágot.) Legalábbis én csak napilap-beharangozókra és rövid recenziókra emlékszem. Az egyikben „*Milancá*”-nak nevezték az frót. Apróság, de kínos idétlenségével kifejez valamit e magyar huszadik századot (is) dokumentáló hatalmas mű tragikus visszhangtalanságából.

Idézném oldalszámra. Elképesztően gazdag anyag, éles világitású képek és villanások. Talán fel sem lehet mérni egy egészen kis szilánkra tört tükörcserép-darabból – a beláthatatlan hegy valamelyik rejtékén –, hogy micsoda lírai vizualitás világit benne, a meglevenítés milyen képi ereje... Ennek a dühödt meglevenítési tehetségnek, adottságnak és a hisztérikus depresszióknak hatalmas harca ez az életútnyi szövegfolyam. A kedvrontó kétségbeesés sugárzása, mely morális „üzenetével” végig áthatja (egyúttal roncsolja) a szöveg esztétikumát, de azért gyakran a moralitástól árnyékolt, mégis felfénylő esztétikum sugározza át a kétségbeesés felkiáltó- vagy kérdőjeleit. Melyiket érezzük hatalmasabbnak? Talán az előbbit, a gyógyíthatatlan kétségbeesés komoran jajongó erkölcsstanát, és ritkábban a vereség imponáló heroizmusát is. Igen, igen: nincs más úr, csak a pusztulás; élni e Földön hatalmas és értelmetlen szenvedés – de mint a NAPLÓ írója is mondja a legrémesebb, 1944-es évben – és ennél többet senki nem remélhet: „Azért sokmindent megtudtam itt.”

Bikácsy Gergely

„NYITOTT SZEMMEL ÉS OTTHON ÉS SEHOL”*

Horváth Elemér: *menstral. Versek, 1998–2001*
Noran, 2002. 118 oldal, 1200 Ft

Vannak férfiak, akik aszerint választanak zakót, hogy elfér-e a zsebben egy könyv. Ha elfér, jó. És vannak kiadók, akik gondolnak ezekre a férfiakra. Horváth Elemér legújabb verseskötete pompásan elfér egy zakózsebben, és ez jó. Azt már nem tudom, szerencsés dolog volt-e olyan címet adni a kötetnek, aminek a megértéséhez az olvasók nagyobb részének szótári segédletre van szüksége. De talán jelzésszerű ez a cím, hiszen aki a kötet verseit lapozgatja, bévül is épp elég idegen szóra, citátumra talál-

hat. Akinek nem tetszik, ne vegye kezébe – gondolhatta a szerző, s ebből rögtön levonhatjuk az első következtetésünket a költőt illetően: Horváth Elemér nem simulékony alkat, nem akar mindenáron tetszeni; tessék őt olyannak elfogadni, amilyen, mert ő nem hajlandó másnak mutatni magát. Aprócska dolog ez a címválasztás, mégsem mellékes.

A *menstral*, illetve *menstrel* jelentése egyébként középkori vándorénekes, a címadó versben pedig a költő azokról a társairól – és saját magáról – ír; akik külföldön élve is magyar költők maradtak, s „határtalan” tapasztalatokkal gazdagították a magyar költészetet. Horváth Elemér tehát *menstral* saját meghatározása szerint. Ez a vándorlét, a másutt élés egész költészetének egyik központi témája, s központi témája ennek a kötetnek is. Megtehetném, hogy ámuldozva csodálom itt a költőt, hogy milyen nagyszerűen ír magyarul ma is, több mint negyven év távollét után, de nem teszem. Akkor már inkább fordítsunk a nézőpontra: szerintem éppen a magyar költészet és az azzal való személyes, mindennapi kapcsolat (az írás során) segítette Horváth Elemért vándorútján a talpon maradásban. Ámuldozunk tehát a magyar költészet erején itthoniak és nem itthoniak együtt.

Visszatérve a könyvre: két, egymással látszólag ellentétes gondolat fogalmazódott meg bennem a versek olvastán. Az egyik az, hogy egy *naplókönyvet* olvasok sok rövid bejegyzéssel, a másik pedig az, hogy ebben a naplóban áll az idő, illetve szétterül mozdulatlanul a születéstől az elmúlásig. A naplóíró pedig hol ide, hol oda bök a tollával: most Csornán vagyunk, most Firenzében, most New Yorkban, most 1956-ban, most 2000-ben. A dolgokat nem változásokban mutatják meg e versek, hanem olyannak, amilyenek: voltak-vannak-lesznek. A csornai kertkapu, a firenzei, rózsákkal benőtt postaláda és a mahopaci domb egyaránt időtlen. Van persze ellenpélda is – a Duna, attól függően, hogy milyen gyakorisággal látja újra a költő, változtatja a nagyságát –, de nem ez a jellemző.

A naplóbejegyzések különfélék: az egyik állandó téma a már említett távollét a hazától. Ezt nem lehet letudni, ezen nem lehet túl lenni: bármilyen megszokott is, mégis megszokhatatlan, legalábbis Horváth Elemér tanúsága szerint. Hol közvetlenül, hol közvetve fordul e témához, Dante példáján keresztül, akit Fi-

* Elhangzott 2002. április 10-én az Írók Boltjában, a *MENSTRAL* bemutatóján.